

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXII.

HUNGARIA
SZEGED
1982

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXII.

HUNGÁRIA
SZEGED
1982

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. SERFŐZŐ LAJOS, DR. SZÁNTÓ IMRE

Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi

VII.

Redegit

DR. DÁNIEL CSATÁRI

Új- és legújabbkori egyetemes történeti tanulmányok

VII.

Szerkesztette

DR. CSATÁRI DÁNIEL

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

KATONAI KÖZIGAZGATÁS
ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA A DÉLVIDÉKEN
1941 április

Jugoszlávia háromhatalmi szerződéshez történt csatlakozásának hírére, 1941. március 27-én felkelés robbant ki Belgrádban, amely elsöpörte a németbarát Cvetković-kormányt. Az új kormány élére a hadsereg németellenes tisztikarának vezéregyénisége, Simović tábornok került, Pál régensherceg helyét pedig az angolbarátságáról ismert II. Péter foglalta el. Hitler még aznap kiadta hírhedt 25. sz. hadművelleti utasítását Jugoszlávia megtámadásáról, amely Olaszország és Bulgária mellett számolt Magyarországot is a „renitens” Jugoszlávia lerohanásában.¹

A nemrég megkötött magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés ellenére Berlinben és Budapesten lázas diplomáciai tevékenység folyt a támadó német csapatok átvonulásáról és Magyarország katonai részvételének módjáról.² Már a Simović vezette fordulat másnapján, március 28-án, Horthy közölte Hitlerrel, hogy Magyarország hajlandó teljesíteni a német kívánságokat.³ A német és magyar vezérkar között pedig megindultak a közös akció kidolgozására vonatkozó tárgyalások.⁴

Annak ellenére, hogy Teleki miniszterelnök tisztában volt a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétel következményeivel, amely a fegyveres semlegesség, s lényegében egész külpolitikai koncepciójának összeomlását jelentette, csupán formai kikötésekkel próbálta leplezni az ország agresszióba való részvételét. Mint ismeretes, Teleki javaslatára a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács a következő határozatot hozta: a magyar csapatok nem kerülnek német parancsnokság alá, hanem továbbra is Horthy rendelkezik felettük. A magyar támadást pedig három esemény bekövetkezésétől tették függővé: megszűnik az önálló jugoszláv állam; hírek érkeznek a jugoszláviai magyarok üldözéséről; illetve ha vákuum keletkezik az általuk igényelt területeken.⁵

Teleki öngyilkossága semmit nem változtatott a magyar uralkodó körök szándékán a Jugoszlávia elleni támadás kérdésében. Április 4-én már német csapatok vonultak át Magyarországon. Mivel az újonnan kinevezett Bárdossy-kormány hiába várta a magyarok elleni atrocitások hírét, a „független” Horvátország kikiáltása szolgáltatta az ürügyet Jugoszlávia megtámadásához. Az április 10-i miniszter-

¹ FERDO ČULINOVIĆ: Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970. 34. l.; VLADO STRUGAR: Jugoslavija 1941—1945. Beograd, 1970. 20. l.

² JUHÁSZ GYULA: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 289—312. l.

³ Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: SZINAI MIKLÓS és SZÜCS LÁSZLÓ. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 54. sz. irat. 289—290. l.

⁴ KUN JÓZSEF: Magyarország második világháborúba való belépésének katonai vonatkozásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1962. 1. sz. 12. l.

⁵ Országos Levéltár (továbbiakban OL) Szent-Iványi kézirat. 545. l.; JUHÁSZ GYULA: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Második, átdolgozott kiadás. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 244—245. l.

tanácson Bárdossy, hamis módon igyekezőn felmenteni a kormányt a magyar—jugoszláv örökbarátsági szerződésből fakadó erkölcsi felelősség alól, a támadás jogoságát a jugoszláv állam széthullásával indokolta. Mint mondta: „A helyzet alakulása lehetővé tette, hogy oly módon és akkor vegyünk részt a katonai akcióban, amikor Jugoszlávia mint államalakulat megszűnt, s ennek folytán teljes akció szabadságunkat visszanyertük.”⁶ A kormány tagjai e sorsdöntő órákban Muraköz visszacsatolásának kérdését feszegették.⁷

A másnap elhangzó kormányzói kiáltvány a magyar katonai akció kapcsán már minden felelősséget a jugoszláv kormányra hárított. Érvénytelennek minősítette az örökbarátsági szerződést, amelyet, mint a proklamáció megfogalmazta, „az akkori Jugoszláviával, annak akkor békés szándékú kormányával kötöttünk.” Mivel a horvát állam megalakulásával — folytatódik a kiáltvány — Jugoszlávia megszűnt létezni, „parancsoló kötelességünkké vált, hogy a Magyarországtól 1918-ban elszakított terület és azon nagy tömegben élő magyarság sorsának és helyzetének biztosítását újból kezünkbe vegyük.” Végül a szerb nép megnyugtatóására tett kísérletet: „Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békésen akarunk élni...”⁸ A később bekövetkező események éppen az ellenkezőjét igazolták.

Horthy hadparancsára, amely az „ezeréves déli határig” történő előrenyomulásra szólította fel a magyar hadsereget, április 11-én a magyar alakulatok átlépték a magyar—jugoszláv határt.

Már a támadás első napjaiban azonban számos jel arra mutatott, hogy a korábbi német ígérek ellenére, szó sincs az „ezeréves határok” visszaállításáról.⁹ Nemcsak a Bánátra vonatkozó remények foszlottak szét, de a Muraközre is új igénylő jelentkezett.

A Muraköz német csapatok által történt átadását megelőzően, április 13-án este, Bárdossy rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, mivel a Muraköz kérdésében „új mozzanatok merültek fel”. Bárdossy előadta, hogy Kvaternik, a horvát állam ideiglenes államfője a zágrábi magyar konzul útján arra kérte, hogy a magyar csapatok ne szállják meg a Muraközt. A magyar kormány ugyan — folytatta Bárdossy — „őszinte és szoros barátságban” kíván élni a horvátokkal, az adott körülmények között azonban nem teljesítheti Kvaternik kérését. Majd kifejtette, hogy amint a terület megszállása befejeződött, nem látja akadályát, hogy Muraköz további sorsáról Magyarország „történelmi jogainak megóvása mellett — más egyéb függő kérdésekkel együtt, kellő időben a horvátokkal tárgyalásokba bocsátkozzunk.”¹⁰ Majd közölte a kormány tagjaival, hogy a délelőtti folyamán már ebben az értelemben tárgyalt Horthyval, aki hozzájárult a katonai bevonuláshoz, s már utasította is Werth vezérkari főnököt a katonai lépések megtételére. A minisztertanács végül elfogadta a Kvaterniknek küldendő válasz szövegét. Ebben közölték a horvátokkal; a muraközi és murántúli területeket a német hadvezetéssel egyértésben megszállják, hogy ott „a személy és vagyonbiztonságról” gondoskodjanak. Ezzel azonban nem kívánnak végleges

⁶ OL K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1941. április 10. Magyarország Jugoszlávia elleni támadásának külpolitikai vonatkozásait részletesen tárgyalja JUHÁSZ GYULA: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941, 252—334. l., valamint Magyarország külpolitikája 1919—1945. c. monográfiája. 238—247. l. A jugoszláv-magyar külkapcsolatok két világháború közötti alakulására: VUK VINAVER: Jugoszlavija i Mađarska 1918—1933. Beograd, 1971.; Uő: Jugoszlavija i Mađarska 1933—1941. Beograd, 1976.

⁷ OL K-27. Mt. jkv. 1941. április 10.

⁸ OL Szent-Iványi-kézirat. 580. l.

⁹ JUHÁSZ GYULA: A Teleki-kormány... 328—334. l.

¹⁰ OL K-27. Mt. jkv. 1941. április 13.

helyzetet teremteni és a „kellő időben”, a „legbarátságosabb szellemben” kívánják a horvát kormánnyal megtárgyalni az összes függő kérdéseket, beleértve a Muraköz problémáját is. Egyúttal a horvát kormány tudomására hozták, hogy Magyarország létérdeke, hogy tengeri kikötőt kapjon az Adrián, s az odavezető Gyékényes—Zágráb—Fiume, valamint Csáktornya—Pragerhof vasútvonalon péage-jogokat élvezzenek, magyar személyzettel és vasúti kocsikkal.¹¹

A Muraközre vonatkozó horvát igény benyújtásakor Kvaternik maga mögött tudhatta Olaszország támogatását, amely területi aspirációi és balkáni befolyásának megszilárdítása érdekében még ekkor is Muraköz Horvátországhoz történő csatolását szorgalmazta, s amelyre korábban Pavelićnek határozott ígéretet tett. Az olasz-német ellentétek azonban nemcsak Muraköz kérdésében vetődtek fel. Olaszország Horvátország Jugoszláviából történő kiválásához az usztasa mozgalmat akarta felhasználni, s elképzeléseik szerint Horvátország olasz—horvát perszonálunió formájában kapott volna autonómiát, a Savoyai-házzal az élén. Németország, stratégiai okokból, s a túlzott olasz befolyás megakadályozás érdekében, inkább hajlott egy magyar befolyással létrejövő horvát autonómia felé és elsősorban a Horvát Parasztpárt vezérére, Mačekot szerette volna megnyerni az ügynek.¹²

De a Bánát kérdésében is megfigyelhető a német és olasz álláspont közötti eltérés. Ciano még április végén is támogatta Magyarország Bánatra vonatkozó igényeit, míg a németek már a Jugoszlávia elleni támadás első napjaiban, a román igényekre való hivatkozással közölték a magyar kormánnyal, Bánátot német csapatok szállják meg.¹³

Az olasz támogatásra számítva, két nappal a Jugoszlávia felosztását tárgyaló bécsi német—olasz tárgyalások előtt, Bárdossy április 22-én a következő táviratot küldte Villani római magyar követnek: „Állandóan fenntartott igényünk alapján számot tartunk minden olyan területre, amely 1918 előtt szoros értelemben vett Magyarországhoz tartozott. E területek közül Bácskát, baranyai háromszöget és Muraközt elvben máris Magyarországhoz visszacsatolt területnek tekintjük.” „Elvi ígéretek” birtokában Bárdossy a Bánát visszacsatolását is elintézettnak tekintette, bár, tette hozzá, ez „valószínű hosszabb időt vesz igénybe”. Véleménye szerint az ügy csak azért húzódik, mivel; tekintettel a román aspirációkra, a németek azt szigorúan bizalmasan kezelik. Muraköz kérdésében — folytatódik a távirat — a magyar kormány nem kíván merev álláspontra helyezkedni, sőt, elvben tárgyalásra is hajlandó a horvátokkal. Majd utasította Villanit, hogy a változt magyar álláspont támogatásához kérje Ciano keresztlől az olasz kormány támogatását.¹⁴

A Görögország elleni sikertelen akció után Olaszország tekintélye azonban súlyos csorbát szenvedett, s áprilisban már korántsem volt abban a helyzetben, hogy érvényt szerezhessen a magyar—horvát határ, illetve a Bánát kérdésében elfoglalt álláspontjának. A horvát autonómia kérdésében viszont lényegében az olasz elképzelések valósultak meg.

A Jugoszlávia felosztását rögzítő április 24-i bécsi német—olasz megállapodás egyrészt tovább táplálta a magyar kormány területi illúzióit, másrészt komoly csalódást keltett Budapesten.

A megállapodás jegyzőkönyve ugyan keszögezte, hogy „Horvátország Magyarországra felé eső határa a Dráva vonala mentén lesz”, s a Bácska, Bánát, Muraköz és

¹¹ Uo.

¹² *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata. Beograd, 1971. 171. sz. irat. 555—560. FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ: Ustaše i NDH. Zagreb, 1972. 64—65. l., LJUBO BOBAN: Maček i HSS. Zagreb, 1974. 386—415. l.

¹³ OL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-255. Villani 1941. április 27-i számjeltávirata; valamint JUHÁSZ GYULA: i. m. 329. l.

¹⁴ OL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-234. Bárdossy 1941. április 22-i számjeltávirata.

Murántúl Magyarországhoz fog tartozni, e két utóbbi terület vonatkozásában azonban kétoldalú egyezmények megkötésére kötelezte Magyarországot Németországgal és Horvátországgal. A nagyhatalmak tehát a pontos határvonal megállapítását a kétoldalú tárgyalások hatáskörébe utalták, s ezzel új vizsály magvát hintették el magyar—horvát viszonylatban. A bánáti remények a bécsi egyezmény alapján még távolabbi messzeségbe tolódtak. A megállapodás ugyanis kimondta, hogy Bánát továbbra is német megszállás alatt marad, hogy úgy mond, „elejét vegyük a magyarok és románok közötti konfliktusnak”. Romániával megnyugtatóként közölték, hogy Bánátért kompenzációt fog kapni, de, tették hozzá gyorsan, ennek gyakorlati lehetőségét egyelőre még nem látják világosan. Magyarország az egyezmény értelmében szabad kikötőt kapott a dalmát tengerparton, de konkrét formában ezt sem rögzítették.¹⁵

Magyarország tehát lényegében ezúttal is azokat a területeket kapta vissza, amelyek még beilleszkedtek a német érdekekbe. Ezek az érdekek elsősorban a Balkán nyugalmát jelentették ekkor, egy esetleges németellenes blokk kialakulásának megakadályozását a Szovjetunió elleni támadás előkészítése érdekében, valamint a jugoszláv nyersanyag források további biztosítását.

Jugoszlávia területéből — melyet Németország, Olaszország, Bulgária és Magyarország között osztottak fel, s német, illetve olasz fennhatóság alatt független vagy autonóm jelzővel ellátott alakulatokat hoztak létre¹⁶ — Magyarország 11 061 km² területet kapott, 1,145 000 lakossal.¹⁷ A negyedik, egyben utolsó revízióval *nem magyar többségű* területek kerültek vissza Magyarországhoz. Hivatalosan is kénytelenek voltak elismerni, hogy még a legtöbb magyar nemzetiségű lakost magába foglaló Bácskában is, a magyarság csupán „relatív” többséget alkot.¹⁸ A mintegy 301 ezer magyar nemzetiségű mellett jelentős délszláv tömegek kerültek kisebbségi sorsba. 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 80 ezer szlovén, 40 ezer szlovák és 15 ezer ruszin. A visszacsatolt területeken, elsősorban a bácskai részekben, nagyszámú, 197 ezer fős németiség, valamint 15 ezer zsidó származású élt.¹⁹

Éltérően a korábbi területgyarapodásoktól, ezúttal nem békés visszacsatolásról, hanem katonai támadásról, fegyveres megszálló akcióról volt szó, amely Magyarországot második világháborúba történő belépésének utolsó előtti felvonását jelentette.

¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. XII/1. Beograd, 1973. 27. sz. irat. 72—75. l.

¹⁶ Jugoszlávia feldarabolásáról szóló első határozat 1941. március 27-én, közvetlenül a Simović vezette fordulat hírére született meg. Az egyes érdekszférákra vonatkozó tervek pedig április 6-án már készen voltak. A német—olasz érdekszférák és megszállási zónák elhatárolásának végleges kialakítása április 24-én történt meg. Jugoszlávia területi felosztása a következőképpen történt: 247 542 km²-nyi területéből 98 572 km²-en a Független Horvát Állam alakult meg. 6,3 milliót kitevő lakosságából 3,3 millió volt horvát. Szlovénia területének jelentős részét Németországhoz csatolták. Az ún. Ljubljana-i provincia olasz megszállási zóna lett. Olaszország kapta meg az adriai tengerpart nagy részét, valamint Crna Gora-t. Jugoszlávia Albánia északi részével határos területeit szintén olasz csapatok szállták meg. Makedónia egy részét, 28 250 km²-nyi területet Bulgáriához csatolták. Bánátot, ahol 295 ezer szerb, 120 ezer német, 95 ezer magyar, 70 ezer román, valamint jelentős számú szlovák, horvát és zsidó lakosság élt, német csapatok szállták meg. Később közigazgatásilag Szerbiához csatolták. A maradék Szerbia (51 ezer km²) szintén német megszállás alá került. *Zbornik dokumenata...* XII/1. 54. sz. irat. 138—140. l. Jugoszlávia felosztására még: PERO MORAČA: *Jugoslavija 1941*. Beograd, 1971. 16—28. l., FERDO ČULINOVIĆ: i. m. 49—73. l., VLADO STRUGAR: i. m. 23—26. l.

¹⁷ *Zbornik dokumenata...* XII/1. 54. sz. irat. 139. l. Magyar adatok szerint a visszacsatolt délvideki részek 11 475 km²-t tettek ki, 1,1 millió lakossal. NYÍGRÍ JÓZSEF: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. A visszatért Délvidék. Szerkesztette: CSUKA ZOLTÁN. Budapest, 1941. 504. l.

¹⁸ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (továbbiakban HIL) VKF 1941-1-5700/eln.

¹⁹ *Zbornik dokumenata...* XII/1. 54. sz. irat. 139. l.

Április 11-én Werth Henrik vezérkari főnök, Horthy parancsára, átvette a "főhatalom" gyakorlását az elfoglalt területeken, s a Muraközt kivéve, bevezette az ún. *szükségszerű katonai közigazgatást*.²⁰ A „szükségszerű” katonai közigazgatás tartalmát Werth így fogalmazta meg: olyan köztes állapot, amely a megszűnt jugoszláv közigazgatás és a kialakuló, ún. rendszeres magyar katonai közigazgatás közötti időszakban vált szükségessé.²¹ Ez egyrészt azt jelentette, hogy a katonai hadműveletek mellett minden más ügyet, főleg a „közrendészeti” feladatokat a legfelső katonai vezetés, személy szerint a németbarátságaról ismert Werth irányította, s ezen feladatok végrehajtását a megszállást végző 3. magyar hadsereg parancsnokai, egységei gyakorolták.

A szükségszerű katonai közigazgatás fő tartalmát a Jugoszlávia elleni hadművelet és a jugoszláv állam összeomlásáig végrehajtott „közbiztonsági vonatkozású feladatok”, vagyis a tisztogató akciók jelentették. Werth azért használta a hadműveletek szinonimájaként a szükségszerű katonai közigazgatás fogalmát, mivel az ország vezető körei soha nem ismerték be, hogy részt vettek Jugoszlávia megtámadásában

A rendszeres katonai közigazgatás apparátusa ezzel párhuzamosan, április 17-e, azaz Jugoszlávia kapitulációja után alakult ki. Fokozatosan és nem is egy időben vette át a Bácska, a Muraköz, a Muravidék és a baranyai háromszög közigazgatását.

Mint ismeretes, a délvideki területek visszafoglalása, a bevonulás, korántsem váltott ki osztatlan örömet a soknemzetiségű lakosságból, s nem zajlott le olyan viszonylag békés körülmények között, mint akár a felvidéki, vagy éppen az erdélyi bevonulás.²²

Így volt ez annak ellenére, hogy a délvideki bevonuláskor sem hiányoztak a sajtó lelkesedő híradásai, a fogadóbizottságok, a valódi vagy félelemből fakadó hűségnyilatkozatok, s a területi gyarapodások immár hagyományos kellékei, a nemzeti színű lobogók és kokárdák sem.²³ Még azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy a terület magyarsága, amely több, mint két évtizeden át érezte a királyi Jugoszlávia nacionalista, elnyomó nemzetiségpolitikáját és saját bőrén érezte, milyen másodrangú polgárként élni szülőföldjén, nemcsak a megrendezett ünnepségek kötelező örömeit élte át. Többségük tudatában — melyet a vajdasági magyarság jobboldali polgári vezetői a magyar kormányok támogatását is élvezte tápláltak — a szerb fogalma azonosult a gazdasági, társadalmi, nemzeti elnyomással. A nemzeti felszabadulás bódulatának első perceiben úgy érezték, minden egycsapásra megváltozik. Várakozásuk illúzió volt.

²⁰ HIL VKF 1941-1/eln. 1. sz. Bizalmas katonai közigazgatási parancs. 1941. április 11.

²¹ Uo. 11. sz. melléklet.

²² A felvidéki szlovákokkal, illetve a román és magyar nemzetiségekkel kapcsolatos politika kiéleződésére, a kölcsönös retorziókra a bécsi döntéseket követő hónapokban került sor. CSATÁRI DÁNIEL: Forgószélben. (Magyar—román viszony 1940—1945). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 118—147. l. TILKOVSKY LÓRÁNT: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938—1941). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 64—108. l. De a bevonulás sem volt incidensektől mentes. TILKOVSKY i.m. 286—288. l.

²³ A katonai közigazgatás kéthónapos működése alatt, Werth precíz adatai szerint, csak a fővárosi sajtóban 1640, Délvidékkel foglalkozó cikk jelent meg. Ebből kifejezetten propaganda jellegűnek minősített 480-at. A sajtó hangját alapvetően az határozta meg, hogy a katonai közigazgatás vezetői, a sajtófőnökön és a sajtókamarán keresztül befolyást gyakoroltak a sajtóra, hogy, mint Werth megfogalmazta, az „egyetemes és délvideki magyarság öntudatának fejlesztése és a nemzetiségi propaganda ellensúlyozására megfelelő cikkeket adjanak közre”. Ezenkívül bőségesen ellátták a visszafoglalt területeket a miniszterelnökség sajtóosztálya által rendelkezésükre bocsátott propaganda anyagokkal. 530 ezer plakátot, füzetet és egyéb brosrát, 3 ezer zászlót és 50 ezer nemzeti színű kokárdát osztottak szét. HIL VKF 1941-1-5700/eln.

A Muraköz kapcsán e vonatkozásban csak arra szeretnénk utalni, hogy tekintettel a Horvátországgal fennálló területi vitákra és külpolitikai megfontolásokra, vagy ahogyan a korabeli dokumentumok megfogalmazták, a horvát lakosság „érzékenysége” miatt, a bevonuló hadsereg szigorúan tartotta magát a horvátokkal kapcsolatos *megkülönböztetett* bánásmódhoz. Werth első bizalmas katonai közigazgatási parancsában így utasította a bevonuló csapatokat: „A horvátokat a katonai közigazgatási szervek barátságos bánásmódban részesítsék mindaddig, amíg a Legfelsőbb Hadúr kiáltványában előlegezett bizalommal nem élnek vissza.”²⁴

A Muraközben a „horváth nemzetre való tekintettel”, a minisztertanács határozata alapján nem rendezhettek nagyobb szabású bevonulási ünnepségeket sem.²⁵ Heszlényi szállásmester pedig már április 12-én arra intette a csendőrséget, hogy a magyarok mellett „idegen ajkú testvéreink”, a horvátok se csatlakozzanak azon emlékükből, miszerint a csendőr a „rend, a törvénytisztelő, az igazság” megtestesítője.²⁶ Július 11-ig, a muraközi katonai közigazgatás bevezetéséig lényegében érintetlenül hagyták a horvát közigazgatást is.

A németiség helyzetére nem kívánunk részletesen kitérni.²⁷ A fentiekkel összefüggésben azonban utalni kell különleges helyzetükre, szerepükre, melyet a megszállás napjaiban, illetve később játszottak. A katonaság a következő instrukciókkal lépte át a határt: „Németeket ugyanazok a jogok illetik meg, mint Magyarország területén (kisebbségi egyezmény). Lobogóik, szervezeteik, sajtójuk teljes jogegyenlőséget élvez.”²⁸ A bevonuló egységek és a németiség között azonban már az első perctől kezdve számtalan feszültség keletkezett. Már a bevonulást megelőzően a Kulturbund fegyveres osztagokat szervezett, s felkészülve várta — a német csapatokat.²⁹ Németországi sugallatra, a Bánáthoz, Szerémséghez hasonlóan, német fennhatóság alatti autonómiát követeltek. Apatinban, Crvenkán és Újvidéken a bevonuláskor határozott formában adtak kifejezést a magyar csapatok megérkezése feletti csalódottságuknak, s úgy viselkedtek, mint „állam az államban”.³⁰

A jugoszláv határt átlépő katonaság azonban egészen más parancsot kapott a szerbekkel kapcsolatos bánásmód terén. Werth április 11-én nyomatékkaal utasította a támadó egységeket: „*Elvűl szolgáljon, hogy a szerbeket erőlyesebb kézzel kell kezelni, mint annak idején a románokat.*”³¹

Ez azonban, *önmagában* nem ad választ arra, miért volt több ezer polgári áldozata — elsősorban szerbek és zsidók — a Délvidék visszafoglalásának, s miért került sor az ún. pacifikáló hadműveletre. A kérdés megközelítőleg pontos megválaszolása érdekében először meg kell vizsgáljuk a magyar hadvezetésnek a jugoszláv ellenállással kapcsolatos nézeteit.

A katonai vezetés április 10-én azzal számolt, hogy az „ellenség szívós védelmet fog kifejteni”, s Werth április 11-i, az esti órákban a rádióban elmondott közleményében is erről beszélt.³² Pedig a hadsereg parancsnoki kara a korábbi felderítésekből is jól tudta, hogy a német csapások alatt néhány nap alatt összeomló jugoszláv hadsereg

²⁴ HIL VKF 1941-1/el. 1. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. április 11.

²⁵ HIL VKF-1-4745/el.

²⁶ HIL VKF 1941-1/el. 2. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. április 18. Melléklet.

²⁷ A bácskai németiség második világháború alatt történetére lásd JOSIP MIRNIĆ: *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*. Novi Sad, 1974.

²⁸ HIL VKF/el. 1. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. április 11.

²⁹ OL K-63 Küm. pol. 1941—47. számnélküli.; Uo. 1941-47-3345.; OL K-28 ME Kisebbségi o. 1941-R-150-18722.

³⁰ JOSIP MIRNIĆ: i. m. 83. l.

³¹ HIL VKF/el. 1. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. április 11.

³² HIL A kaposvári 10. gyalogos dandár iratai. 1941-31/I. b. BARABÁS MIKLÓS—BARABÁS EMIL: *Balkán. Német-olasz-magyar villámháború*. Budapest, é.n. 181. l.

a magyar támadás megindulásakor lényegében kiürítette a szóban forgó területeket. Hátramaradt kisebb alakulatai sem fejtettek ki katonailag számottevő ellenállást, tevékenységük főként a hidak felrobbantására korlátozódott.³³ Peterdy Pál tábornok, a Duna—Tisza közén előrenyomuló 10. gyalogos dandár parancsnoka április 12-én már arról értesítette a dandár tisztjeit, hogy „az ellenség szívós védekezésével a fővezérség nem számol.”³⁴ A IV. hadtest április 12-i előrenyomulását rögzítő intézkedések pedig már arra épültek, hogy a Duna—Tisza közén az „ellenséges erők ezután sem fognak ellenállást kifejteni.”³⁵ Másnap a jugoszláv hadsereg utolsó alakulatai is elhagyták a Bácskát. A hadvezetés azonban továbbra is számolt a „csetnik alakulatok gerilla harcával.”³⁶

A magyar vezérkar értékelése szerint ugyanis a jugoszláv védelem alapvetően *reguláris és irreguláris* alakulatokra épült. A határőr (graničar) egységekre, az ún. erődmegszálló csapatokra (posadna grupa), melyek a védelem reguláris részét képezték, valamint a dobrovoljácokkal megerősített, felfegyverzett csetnik szervezetekre, azaz irreguláris alakulatokra.³⁷

A magyar vezérkar tehát a hadsereget támogató *összehangolt gerilla akciókkal számolt*. Érdeemes felfigyeljünk a csetnik és dobrovoljác azonosítására is. Nyilván ezzel függött össze, hogy a katonai vezetés által befolyásolt sajtóban, különösen a bevonuló hadsereg mellett működő propagandaszázad híradásaiban, már az első nap, tehát még az ún. csetnik-lövöldözések *előtt* megjelent az „elvadult, mindenre kész”, terrorista szerb-csetnik és dobrovoljác alakja, kiszorítva a jugoszláv—magyar közlekedés rövid időszakának „erős, szabadságszerető szerb nép” képét. De már a bevonulás előtti napokban megindult ilyen irányban a közvélemény megdolgozása. A „végtelenségig felizgatott és már hosszabb ideje felbújtott dobrovoljácok és csetnikek és egyéb felelőtlen elemek, a Narodna odbrana [pártonkívüli szerb nacionalista, tengelyellenes szervezet — S.E.] és egyéb, a magyar és német kisebbség fékentartására már régebben megszervezett szélsőséges elemek most már a legvadabb terror-akciókra vetemednek a védtelenül kiszolgáltatott nem szerb öslakosság ellen.”³⁸ — olvashatjuk a propagandaszázad egyik első tudósításában.

³³ HIL VKF 1942-4-59417/eln., FERDO ČULINOVIČ: i. m. 558. l. Magyarország Jugoszlávia elleni támadásának katonai vonatkozására KUN MIKLÓS: i. m. 11—16. l.

³⁴ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-14/I. a.

³⁵ Uo. 1941-21/I. a.

³⁶ Uo. 1941-22/I. a. Kádár Gyula, aki mint a IV. hadtest szállásmestere vett részt a katonai akcióban, arról ír visszaemlékezésében, hogy rendkívül ellentmondásos tájékoztatást kaptak az ellenség helyzetéről. Így például a támadást megelőző éjjel a felderítők olyan híreket hoztak, hogy a járőröket mindenhol erős tűz fogadta, vagyis a jugoszláv csapatok még nem vonultak vissza. A támadást megelőző erős tűzérzési előkészítést egy véletlen hír nyomán vonták csupán vissza. Ellenkező esetben üres állásokat löttek volna. KÁDÁR GYULA: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1978. 368. l.

³⁷ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. b., valamint HIL VKF 1941-1-4181/eln. A csetnik szó a szerb četa (csapat) szóból származik. Ebben az értelemben szabadcsapatost, gerillaharcost jelent. E harcmódor visszanyúlik a török időkig. A második világháború éveiben a Draža Mihailović vezette angolbarát, de a megszállókkal is megegyezést kereső polgári ellenállást nevezték így. Dobrovoljácoknak az első világháború szerb hadseregének önkénteseit nevezték. Az 1918-ban megalakult Jugoszláviában, az agrárreform keretében telepes földet kaptak. A nem földműveléssel foglalkozó dobrovoljácok pedig egyéb kedvezményben részesültek. A közhivatalnokoknak például beszámították a háborúban eltöltött időt.

³⁸ OL K-428 MTI Könyvmatos. 1132. cs. 1941. április 10. Valójában ilyen atrocitásokra nem került sor. Bessenyei György belgrádi magyar követ, bár a kormány türelmetlenül várta az erről szóló híreket, semmiféle komoly sérelemről, nemhogy „terror akcióról” tudott volna adatokat küldeni. Ezt még Várady Imre szenátor, a vajdasági magyarság egyik jobboldali polgári vezetője is kénytelen volt elismerni. *Време*, 1941. április 4. Az általunk áttanulmányozott források között egyetlen ilyen jellegű *kísérletre* találtunk utalást. Mladen Čović csókai (Čoka) jegyző, a

A magyar vezérkar „Védekezés a szerb titkos szervezetek ellen” c bizalmas anyagában a jugoszláv történelmet ténylegesen végigkísérő titkos társaságok, például Fekete kéz és Fehér kéz mellett az egyébként nyíltan szervezkedő csetnik szervezeteket nevezte a leginkább veszélyes alakulatoknak. Mint az említett okmányban olvashatjuk: a csetnik szervezeteket „hadosztályonként állítják fel és rendes, katonailag zárt alakulatokba szervezik be. Tagjai katonai és speciális képzést kapnak és megfélelő fegyverzettel látják el őket.” A szervezet célja a magyar katonai vezetés értékelése szerint béke idején a nemzetiségek megfigyelése, kémelhárítás és államvédelem, háború idején pedig „ellenséges területen való rombolás és szabotázs, gyilkosságok, pánikkeltés, az ellenséges csapatok felvonulásának megakadályozása, az ellenség által elfoglalt területeknek tervszerű propagandával való aláaknázása, végül szabadcsapatos (komitácsi:) küzdelem.”³⁹ A katonai vezetés tehát nem zárta ki az ország katonai veresége után fellángoló gerilla ellenállás lehetőségét sem.

De létezett-e valójában, ez a feltételezhetően német hírforrásokból is táplálkozó kettős, reguláris-irreguláris jugoszláv védelmi terv? Tényleg voltak-e gerilla harcmodorra felkészített csetnik szervezetek Jugoszláviában, s a bevonuláskor milyen ellenállást fejtettek ki?

Csetnik szervezetek valóban léteztek. A „haza becsületének és szabadságának” védelmére alakult Csetnik Egyesület (Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine) az első világháború után mint országos szervezet működött, s hosszú ideig Kosta Milovanović Pećanac volt a szervezet elnöke. A Csetnik Egyesület, amely hosszú ideig a nacionalista, nagyszerb gondolat és az erre épülő rendszer szilárd támasza volt, a jugoszláv külpolitika német- és olaszbarát irányzatának erősödésével fokozatosan összeütközésbe került a hivatalos politikával. A harmincas évek derekán a szervezetből kivált egy angol orientációjú csoport Ilja Trifunović Birčanin, valamint Dušan Dule Dimitrijević vezetésével, és megalakították külön szervezetüket, a „Régi Csetnikek Társaságát” (Društvo starih četnika). Alapvető nézeteik azonban a nagyszerb vezetésű, egységes, centralizált Jugoszláviáról semmit nem változtak. Míg ezt a Jugoszláviát Pećanac német, a „Régi Csetnikek Társasága” pedig angol segítséggel vélte fenntartani és megvédeni. Maga Birčanin az 1941. március 27-i Simović tábornok vezette tengelyellenes fordulat aktív résztvevője lett, a csetnik mozgalom másik szárnyának vezéregyénisége, Pećanac, a német megszállók oldalára állt.⁴⁰

Az első világháború tapasztalataiból kiindulva a jugoszláv vezérkar valóban számításba vette a csetnik szervezetekre épülő gerilla akciókat, de csak mint a reguláris egységek tevékenységét *kiegészítő* harcmodort. A jugoszláv hadsereg váratlanul gyors összeomlása következtében sem a Délvidéken, sem pedig Jugoszlávia egyéb területein nem került sor az e szervezetekre épülő szervezett, összehangolt ellenállásra.⁴¹ Ez ter-

magyar támadás után „egy csomó magyart szedett össze csendőreivel, azokat a Zenta és Csóka között levő Tisza hídjára vitte, hogy azokat a túlsó parton levő szerb katonaság gépfegyverrel lekasabolja. Ebben a vérengzésben azonban egy ismeretlen nevű tényleges szerb főhadnagy megakadályozta, mert a hídról mindenkit leparancsolt és kis idő múlva a hidat felrobbantotta.” OL K-149 BM res. 1942-6-6026.

³⁹ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-42/I. b.

⁴⁰ A csetnik szervezet átfogó történetét adja NUSRET ŠEHIĆ: Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941) c. könyve. (Sarajevo, 1971.) A csetnik szervezet szétválására JOVAN MARJANOVIĆ: Draža Mihailović između nemaca i britanaca. Zagreb-Beograd, 1979. 17. l. — Már a Fekete kéz nevű titkos társaság programjában is fontos helyet foglalt el az ún. komitácsi, vagy csetnik típusú gerilla harcmodor. Apis, azaz Dragutin Dimitrijević, a Fekete kéz vezetője maga is részt vett Makedóniában, még az első balkán háború előtt ilyen csapatok szervezésében.

⁴¹ JOVAN MARJANOVIĆ: i. m. 11—54. l. Marjanović kimutatja azt is, hogy a Mihailović-féle csetnik mozgalom nem közvetlenül a két világháború között működő csetnik-szervezetekből nőtt ki, bár közvetett hatásukat nem tagadja.

mészeten nem zárja ki, hogy elszórtan, szervezetlenül, ne tettek volna kísérletet akár a Délvidéken, akár Jugoszlávia más területein az elszigetelt, kétségbeesett ellenállásra.

A rendelkezésünkre álló források azt valószínűsítik, hogy a katonai vezetés nem tudott a csetnik szervezet kettéválásáról és eltűzött információkra építette a szervezett, összehangolt gerilla ellenállásra vonatkozó számításait is. Azzal azonban nagyon is tisztában voltak, hogy a csetnik szervezetek tagjai az egységes Jugoszlávia meggyőződéses hívei, s mint ilyenek, mindenképpen a Jugoszlávia kárára bekövetkezett területgyarapodás potenciális ellenfelei. Félelmük ebből a lehetőségből táplálkozott.

A magyar csapatok gyors előrenyomulásával párhuzamosan sokasodtak a Bácskában a csetnik lövöldözésekről szóló meglehetősen ellentmondásos hírek.

Zomborban például, melyet április 13-án foglaltak el a magyar csapatok, a bevonuló 10. kaposvári gyalogos dandár egyik tisztje így látta az eseményeket: alig érték el a város határát, a környező házakból és a víztoronyból „élénk tüzelést” kaptak. S bár a tüzelés egész éjjel tartott, ők nem viszonozták. Reggel (!), mikor elindultak a tűzfészek felderítésére, a dandárparancsnok egyik tisztje azt a felvilágosítást adta, hogy a szerb toronyból lőttek. Erre az ütegparancsnok az ágyút a toronyra irányította, és a „környező házakból jövő erős tüzelés közben” a toronyra öt lövést adott le. „Mind az öt lövés telitalálat volt, mely után a tüzelés megszűnt.”⁴²

Peterdy Pál tábornok szerint viszont ugyanez az esemény így zajlott le: „A tűzfészek hollétéről a sötétségben nem lehetett bizonyosságot szerezni, mert mindenki önkéntelenül a nagyobb háztömböket vette gyanúsnak, pedig nem feltűnő, kis házakban volt a legtöbb berendezve.

Jellemző, hogy egész éjszaka folyamán a 36. gyalogezred azt jelentette, hogy a gimnázium tetejéről lőnek, annak ellenére, hogy a tetőt az éjszaka folyamán háromszor is átkutattam és azt üresnek találtam, nekem meg az volt a benyomásom, hogy a Sokol ház tetejéről lőnek a gimnázium felé, bár a 36. gyalog ezred parancsnoksága minden ilyen közlésemre azt válaszolta, hogy a tetőt többször is átkutatta, s nem talál semmi gyanúsat.”⁴³

Kádár Gyula, aki maga is részese volt a Zombori bevonulásnak, így emlékezik az eseményekre: »A jugoszláv csetnik szervezet kb. 45—50 fiatalt hátrahagyott a városban. Ezek fegyverrel és lőszerrel ellátva padlásokon bújtak meg. A sötétség beálltával lövöldözni kezdtek járó-kelő katonákra, de inkább a levegőbe. Ettől a mi alakulatunknál pánik keletkezett. A saját légénység — nyilván már alkoholhoz is hozzájutva — ugyancsak vaktában lőtt. A szakasz- és századparancsnokok vagy nem voltak a körleteikben, vagy éppen olyan hitványan meghúzódtak, mint a hadtestparancsnokság, és semmit nem tettek a lövöldözés beszüntetésére. A cél nélkül leadott lövések a város másik végén csapódtak be, az ott elhelyezett légénység „abból az irányból lőnek a csetniknek”-alapon ugyancsak vaktában lövöldözni kezdett. Fegyelmezett és jó parancsnokok kezében levő csapatokkal szemben az egész csetnik támadás jelentéktelen semmisség lett volna...«⁴⁴

A Duna—Tisza közén előrenyomuló IV. hadtest parancsnoka, Horváth László altábornagy a beérkező jelentések és személyes tapasztalatai alapján hasonló módon értékelte az első napok eseményeit. A „csetnik garázdálkodásairól, állandó rajtaütéseiről” szóló jelentéseket erősen túlzottnak minősítette. Benyomása szerint „a csapatokon elharapódzott a pánikra való hajlam és ugyan olyan indokoltalan félelem és retegés vesz erőt egyeseken, mint a világháború kitörésekor a kozákoktól. Kétségtelen

⁴² HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-208/M.

⁴³ Uo. 1941-52/I.a.

⁴⁴ KÁDÁR GYULA: i. m. 370—371. l.

megállapítást nyert az a körülmény, hogy a pánik hatása alatt a csapatok maguk kezdeményezik, vagy folytatják az esztelen lövöldözést, amely nem egy alakulatnál már olyan méreteket öltött, hogy egyes parancsnokságok lőszerutánpótlási igénylésekkel fordultak a hadtestparancsnoksághoz”.⁴⁵

Horváth altábornagy is abban látta a pánik legfőbb okát, hogy a „csapatok sok tekintetben nélkülözik az előjárók személyes jó példáját és nem egyszer tanúi olyan jelenségeknek, hogy a félelem érzése még tisztekben is elhatalmasodik. Eme körülmények arra mutatnak, hogy az emberek egy meglehetősen széles körén tömeghisztéria lett újjá.” Végül utasította a parancsnoki kart, hogy a „magyar fegyver becsülete érdekében kíméletlen eréllyel” állítsa helyre a rendet és fegyelmet, a katonaság önbizalmát. Ha „gyávaságra lehet következtetni, az illetőt azonnal le kell tartóztatni és hadbírótság elé kell állítani.”⁴⁶

Később maga a vezérkar főnöke is kénytelen volt elismerni: pánik tört ki a csapatoknál „néhány csetnik működésétől”, a lövöldözés (ti. a csetnik) szervezetlenül, céltalanul folyt és „saját részről veszteséget csak véletlenül, illetve ritkán okoztak.”⁴⁷

Ilyen légkörben elegendő volt esetenként egy-egy haragos szomszéd, vagy megfélemlített ember, aki a másokra mutatott: ez csetnik.

Április 17-én, a zombori tábori csendőrségen felvett jegyzőkönyv szerint Ivan Nikolić a következőket vallotta: »1941 április 14-én az Apatini utat katonaság szállta meg és azon utcasort, amelyikben lakik gépfegyverrel löni kezdték. Erre ő feleségével és lányával együtt átmenekült a túlsó oldalon levő magánházakba. Innen látta, hogy Budinac Vince, második szomszédja, kiszaladt az utcára és az ott levő 8—10 fős gyalogos katonaságnak mutogatta, hogy melyik házban laknak szerbek és az ő házát kezdték löni, majd pedig bementek az udvarba és a lakásába. Ő ezt látva hazament és mondta nekik, hogy «Én nem vagyok szerb, hanem bolgár», mire az egyik katona arcul ütötte és szurnyával le akarta szúrni.» Majd a városházára kísérték, s mire hazajött, lakása ki volt fosztva. Budinaccal régóta haragban volt. Miközben a városházára kísérték, még hallotta, hogy egy zászlós figyelmeztette a katonákat: „... amit elvittetek, vissza kell hozni, mert hadbírótság elé kerültek.” Budinac azt vallotta, hogy az ő házát is lőtték, mire kiszaladt, s kérte a katonákat ne lőjenek, mert ő magyar. A katonák ekkor kérték, mutassa meg a szerbek házait, s ezt ő megtette. Nikolić házára azért mutatott, mert „ő is görögkeleti”.⁴⁸

De ezekben a valóban embert próbáló időkben voltak a bátorságnak, szolidaritásnak is szép példái. Mikor a zentai Dušan Brćan mozdonyvezető lakására egy helyi polgár vezetésével két katona tört be „ez csetnik” felkiáltással, s Brćant az utcára vitték, hogy sorsa felől döntsenek, egy Kalapos nevű idős ember kezeskedett a tiszt előtt Brćan ártatlanságáról.⁴⁹

A hadsereg propagandaszázada terjesztette a „bűnösök” és „ártatlanok” kiválogatásáról szóló történetet a bevonulás első napjaiban. „Szempillantás alatt” meg tudták állapítani, hogy „ki az ártatlan, ki a megbízhatatlan és ki a veszedelmes gazember” — olvashatjuk a tudósításban. „Felsorakoztak a kihallgatásra várók. Az eljárást vezető tiszt végignézett a soron. — Ez tisztára Kecskemét vidéki magyar típus — mutatott az egyikre, nem hiszen, hogy ezzel baj legyen... Vannak aztán nagyon alázatosan hajlongó, furcsa mosolyú delikvensek, akikre váratlanul keményen szól rá az

⁴⁵ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-1/c.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ HIL VKF 1941-1-7001/el.

⁴⁸ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-33/I. b.

⁴⁹ PETKOVICS KÁLMÁN: Áprilistól novemberig. Dokumentumriport. Életjel miniatűrök 24. Szabadka, 1973. 32. l.

eljárást vezető tiszt. Ettől megzavarodnak, össze-vissza beszélnek, azután dacossá válnak, s kiderül, hogy a legveszedelmesebbek.”⁵⁰ Bár az idézett tudósítás a magyar hadsereg nagyon is kétes „igazságosztó” szerepét kívánta kiemelni, s a csetnik-mitosz táplálását szolgálta, mégis kiderül belőle, hogy nem fegyverrel a kézben elfogott csetnikekről volt szó, mivel azokat a helyszínen agyonlőtték. Feljelentések és pusztá gyanú alapján összefogott emberek álltak az eljárást vezető tiszt előtt.

Az előregyártott és tudatosan felnagyított csetnik-mitosz, valamint a ténylegesen eldördülő fegyverek hatására megkezdődött a visszafoglalt területek *pacifikálása*, amely a bácskai részekben öltött különösen drasztikus formákat. A tisztogató akcióval a katonai vezetés, minden bizonnyal, az elszórt ellenállási kísérletek kapcsán a hadsereg harcképességén esett csorbát is ki akarta küszöbölni.

A délvideki területek visszafoglalása után, április 14-én Gorondy-Novák Elemér altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka elrendelte a „szerb szabadcsapatok által veszélyeztetett területek” átfésülését.⁵¹ A pacifikálás tehát akkor indult meg, amikor a hadsereg egyszer már megtorolta az elszórt ellenállási kísérleteket.

Az ezzel kapcsolatban kiadott „Támpontok és irányelvek” azt bizonyítják, hogy a magyar katonai vezetés ekkor már tisztában volt azzal is, hogy szó sincs szervezett ellenállásról, hanem a pusztá létükben, egzisztenciájukban fenyegetett emberek kétségbeesett, elszigetelt akciójával állnak szemben. „A szerb kormány — írta Gorondy-Novák a tisztogató akciót elrendelő parancsában — az elrabolt részekben lakó magyarok és németek ellenőrzésére és állandó megfélemlítésére telepítéseket hajtott végre... főleg a határon és a színmagyar települések szomszédságában... Bevonuló csapataink véget vetettek uralmuknak, de ők veszélyeztetve látják jogtalanul szerzett vagyonukat, így semmi vesztenivalójuk nem lévén, bosszúból tovább folytatják a kilátástalan harcot...”⁵²

Horváth László, a bácskai tisztogatást végző IV. hadtest parancsnoka április 17-én a következő rendeletet adta ki az akció kapcsán: miután felsorolta a csetnik-parancsnokságok helyét, a tagok létszámát, felhívta az alakulatok figyelmét, hogy „Magyarországgal ellenséges csoportként” számoljanak a „szerb érzelmű lakossággal”. E csoporthoz Horváth szerint minden, 1918 után Bácskában letelepedett lakos hozzátartozott. Külön hangsúlyozta a dobrovoljac közösségek fontosságát a tisztogatás szempontjából, hiszen létszámukat tekintve több tízezres „ellenséges elemről” van szó. A katonai vezetés biztosra vette, hogy az angolok „ügynökeiket egy esetleges német lerohanás esetére Szabadkán, mint központtal letelepítették.” Az angol ügynököket „elsősorban a zsidóság között, illetve velük harmóniában levő elemek között kell keresni.” Mivel a bevonulás előtt — folytatódik a rendelet — a lefogott kommunistákat szabadlábba helyezték, ez a csoport „minden bizonnyal támogatja a csetnikek működését.”⁵³

Annak ellenére tehát, hogy a hadvezetés ekkor már világosan látta az elszórt ellenállás valódi okát, hogy tudniillik létükben, egzisztenciájukban fenyegetett emberek kétségbeesett akciójáról van szó, továbbra is számolt egy szervezett ellenállás lehetőségével. E feltételezett ellenállás magját a csetnikek és a dobrovoljacok alkották volna, de „szerb szabadcsapatos” lett rajtuk kívül minden kommunista és zsidó is. Vagyis a tisztogató akció elsősorban egy *potenciális ellenállást kívánt csírájában elfojtani*. De a fent idézett sorok azt is egyértelműen bizonyítják, hogy a pacifikálás a *jugoszláv*

⁵⁰ OL K-428 MTI Könyomatos. 1132. cs. 1941. április 22.

⁵¹ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-26/I. b.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 1941-37/I. b.

agrárreform és telepítések katonai eszközökkel történő revízióját is jelentették — helyet csinálva ezzel a nemkevésbé nacionalista indítékú magyar telepítéseknek.

Gorondy-Novák a következőkben jelölte meg a végrehajtás legfontosabb feladatait: a szerb szabadcsapatok búvóhelyeinek „legalaposabb” megtisztítása, a menekülés útjának elvágása, s végül a jugoszláv hadsereg szétszórt, esetleg elrejtett hadfelszerelésének s még bújókáló tagjainak felkutatása volt.⁵⁴

Az akció valóban katonai feladatai tehát csak utolsó sorban, mintegy mellékesen vetődtek fel.

A pacifikálásban a katonaság, a csendőrség és a katonai kémelhárítás vett részt. A parancs szerint „csak egészen erélyes intézkedésekkel lehet gátat vetni ezen szabadcsapatok és felelőtlen fanatikus szerb elemek garázdálkodásának.” Ezért a fegyverrel ellenállókát a helyszínen kell felkoncolni, a többi „gyanús elemet” pedig internáló táborba zárták.

A „nagyobb objektivitás” miatt igénybe vették a „megbízható helyi lakosság” szolgálatait. Így jutottak a bevonulást követő napokon nagy szerephez, különösen a városokban, az ún. ötös bizottságok. Zomborban például a város katonai vezetője, Szendrey, Deák Leót, a későbbi főispánt bízta meg az ötös bizottság megalakításával. E bizottságok feladata alapvetően abból állt, hogy adatokat szolgáltatson a katonai vezetésnek egyes személyek megbízhatóságáról, arról, ki hogyan viselkedett a jugoszláv időkben a magyarsággal. Hasonló szerepet játszott a Krámer Gyula vezette Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, későbbi nevén Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség is. E „keresztény, nemzeti alapon” működő szervezet, háttérbe szorítva a rövid életű ötös bizottságokat, monopolhelyzetbe került az ún. hűségigazolások gyártásában, amelyek például előfeltételét képezték közhivatalok, az állampolgárság elnyerésének, vagy éppen az internáló táborok kapuit nyitották meg.⁵⁵

A tisztogató műveletek során a „hűség-igazolvánnyal” rendelkező magyarok, s a Kulturbund tagjai szabadon mozoghattak. A német nemzetiségűekkel való újabb összetűzést elhárítandó, Gorondy-Novák figyelmeztette a csapatokat: aki a német zászló kitűzését megakadályozza, a németül beszélőkre megjegyzéseket tesz, szigorúan felelősségre fogja vonni.⁵⁶ A pacifikáló módszer részét képezte a túszedés is. A túszo-
k általában egy-egy helység tekintélyesebb polgáraiból kerültek ki, s rendzavarás esetén kivégzés várt rájuk.⁵⁷

„Végző eszközként” alkalmazni lehetett egyes községek kiürítését is. „Ilyen esetekben a lakosságot a községtől távolabb eső nyílt helyen kell táboroztatni — szólt az utasítás — katonai erővel (golyószóró és géppuska) körülvenni, néhány napon át akár étlen szomjan is együtt tartani. Tömeges internálástól sem visszariadni. A helységek előbbi értelemben történő kiürítése esetén a magyar, német és megbízható más nemzetiségű (nem zsidó) egyéneket megkülönböztető bánásmódban kell részesíteni és a helységekbe azonnal vissza kell engedni.” A megbízhatatlan nemzetiségek, azaz a

⁵⁴ Uo. A jugoszláv kapituláció után a támadó 2. német hadsereg parancsnoksága részletesen szabályozta a jugoszláv hadifoglyok sorsát. Április 20-án elrendelték nemzetiség szerinti kiválogatásukat, azzal a céllal, hogy átadják őket az illető országoknak. *Zbornik dokumenata...* XII/1. 14. sz. irat. 46. l. A szerb és zsidó nemzetiségű hadifoglyok többségét németországi hadifoglytáborba szállították. A magyar származású jugoszláv hadifoglyok Magyarországra szállításával megbízott bizottság, Elias János őrnagy vezetésével, Bécsben működött. OL K-64 Küm. res. pol. 1941-16-536. Az első transzport 1941. augusztus 21-én érkezett Sopronba Németországból. OL K-149 BM. res. 1941-1-13 420.

⁵⁵ A Párttörténeti Intézet Archivuma (továbbiakban PI Archivum) Mikrofilm. (F.) 634. Deák Leó a jugoszláv népbíróság előtti kihallgatása során azt vallotta, hogy a magyar katonai hatóságok már a bevonuláskor pontosan ismerték a Magyar Kultúrszövetség névsorát.

⁵⁶ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-19/I. a.

⁵⁷ Uo. 1941-29/I. a.

szerbek esetében csak az aggokra, „kétségkívül súlyos betegekre” és a kisgyermekekre lehetett tekintettel lenni.⁵⁸ E „végső eszköz” alkalmazására ugyan nem került sor, tömeges, válogatás nélküli internálásra azonban igen.

Április 15-i hatállyal Werth elrendelte a visszafoglalt területeken a rögtönbíráskodást. E szerint kötélt általi halállal volt sújtható az a polgári személy, aki gyilkosság, szándékos emberölés, robbanószer készítése, készíttetése, beszerzése, beszereztetése, tartása, tartatása, hatóság ellen elkövetett fegyveres erőszak, felségsértés, lázadás, stb. bűnében találtak bűnösnek.⁵⁹

A pacifikáló körzetek parancsnokai pontos tervet készítettek az akció lebonyolításáról, amelyet 3—5 nap alatt kellett befejezniök. „Alapos” felderítést is végeztek, amely a terepfelderítés mellett főként, helyenként pedig kizárólag a „megbízható” lakosság kikérdezésén alapult. Mivel tartottak egy esetleges zendüléstől, a tömeges szökésektől, mindent a legnagyobb titoktartás mellett készítettek elő. Még „a legmegbízhatóbb” polgárok sem értesülhettek az előkészületek, információszerzés céljáról s a legénység, valamint az alsóbb katonai vezetés is csak a „legsükségesebb” mértékben.

A bevonulás első napjainak zűrzavarából okulva, egyes csapattestekre vonatkozó együttműködési terv is készült, megtörtént az utánpótlás megszervezése is. Kijelölték egy-egy körzet ideiglenes gyűjtőtáborának helyét, s megszervezték a foglyok, a zsákmányolt hadianyag őrzését is.⁶⁰

Április 17-én kijelölték az akcióban résztvevő csapatokat. A Duna főága mentén a 10. gyalogos dandár, ettől délre a 12. dandár hajtotta végre a kijelölt feladatokat.⁶¹

Az akció április 18-án délből megindult.⁶² Igaz, a „megbízhatatlan egyének” községenkénti kimutatását a csapatparancsnokok csak másnap kapták meg.⁶³

A Délvidék visszacsatolásának, pacifikálásának áldozatai *nem* katonák voltak. A magyar történetírás általában 2300 áldozatról ír.⁶⁴ A közvetlenül a háború után készült jugoszláv számításokat átvéve, a jugoszláv történészek szerint az áldozatok száma 3500 volt.⁶⁵

A pacifikálás után, az ideiglenes, mozgó gyűjtőtáborokban még májusban is 10 459 dobrovoljac, zsidó és ún. nemzethűségi szempontból gyanús délvidéki internált volt.⁶⁶

S míg a trianoni határban megjelölt záróvonal biztonságosan zárta el az utat az ország belsejébe utazni szándékozók előtt, a mesterségesen szított bizalmatlansággal szemben hatástalannak bizonyult. Soha fel nem derített körülmények között áprilisban gyilkolták meg Miloš Apić hercegszántói görögkeleti lelkész. Zubkovics György görögkeleti szerb budai püspök nemcsak Apić ügyében kényszerült tiltakozni a belügyminiszternél, de számos hercegszántói szerb letartóztatása, több görögkeleti lelkész, egyházi tanító és tanfelügyelő internálása miatt is.⁶⁷

⁵⁸ Uo. 1941-I/c.

⁵⁹ HIL VKF 1941-4-431. A rendelet április 17-én jelent meg, de visszamenőleg, április 15-től volt hatályban.

⁶⁰ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. a.

⁶¹ Uo. 1941-22/I. b.

⁶² Uo. 1941-51/I. a.; 30/I.a.; 27/I.b.; 28/I.b.

⁶³ Uo. 1941-24/I. b.

⁶⁴ JUHÁSZ GYULA: i. m. 325. l.

⁶⁵ Az e kötet 258. oldalán található statisztika szerint a bevonuláskor 2142-en haltak meg. Саопштења о злочинама окупатора и њихових помогача у Војводини 1941 — 1944. Књига I. Бачка и Барања. Нови Сад, 1946. 10. l.

⁶⁶ PI Archivum F. 815/I.

⁶⁷ OL K-149 BM res. 1941-1-9400. A nyomozást Apić meggyilkolásának ügyében személyesen a délvidéki katonai közigazgatás parancsnoka irányította. Mivel a nyomozati anyagot nem

A tisztoztatási műveletek befejezése után Horváth parancsnok megelégedésének adott kifejezést, mert „fesztes rendet és céltudatos munkát” észlelt. Ugyanakkor már április 24-én, közvetlenül az akció befejezése után beismerte, hogy válogatás nélkül fogták le és internálták a lakosságot. A hadsereg tisztoztató munkáját azonban nem tekintette befejezettnek. Csupán az első nagy razzia fejeződött be. Horváth arra szólította fel egységeit, hogy „nagyobb céltudatossággal és megfontoltsággal” folytassák a megkezdett munkát.⁶⁸

Gorondy-Novák altábornagy 1941. április 21-én a 3. hadsereg kötelékéből kiváló seregtesteket és alakulatokat dicséretben részesítette: „Az ősi, magyar katona ére-nyekhez méltó működésével tiszt, altiszt és honvéd hozzájárult a 3. hadsereg sikeres harcainak megvívásához, illetve a Tisza—Duna köze gyors megszállásához.”⁶⁹

Az országgyűlésben a képviselők egymást túllícitálva emlékeztek meg a „dicső délvidéki harcokban” résztvevő egységekről.⁷⁰

De nem késett sokáig a németek elismerése sem. Bolla, belgrádi magyar ideigle-nes ügyvivő 1941. október 27-i jelentésében tolmácsolta Bárdossynak a belgrádi né-met követség és katonai körök elismerését. Bácska megszállása a németek szerint — írta — „iskolapéldája lehetne annak, hogy kell egy elfoglalt tartományban a rendet és békét helyreállítani.”⁷¹

Igaza van Kádár Gyulának mikor azt írja, hogy „az egész csetnik támadás jelen-téktelen semmiség lett volna” fegyelmezett, jó parancsnokok kezében levő csapatok esetében. De úgy véljük, a „csetnik-kérdést” nem ítéldhetjük meg pusztán katonai szempontok szerint, s mint láttuk, nem is csupán az volt a katonai vezető körök és a magyar kormány szemében.

Mint utaltunk rá, az április 18-i tisztoztató műveletek akkor indultak meg, mikor a legfelső katonai vezetés tisztában volt vele, nincs szervezett ellenállás, pusztán né-hány kétségbeesett ember akciójáról van szó. Miért indították hát meg a jól átgondolt tisztoztatást? Talán az első napok csúfos kudarcát, a pánikot akarták feledtetni, vagy talán, reguláris ellenállás híján így kívánták a hadsereg felkészültségét, ütőképességét bizonyítani? Nyilván ez is közrejátszott, de többről volt szó. A hadsereg katonai eszközökkel kívánt elfojtani egy olyan potenciális ellenállást, amely az ellenforradalmi rendszer külpolitikájának egyik tartópillére, a revízió, adott esetben a délvidéki revízió ellen irányulhatott volna. Ennek esetleges továbbterjedése pedig beláthatatlan belső következményekkel járt volna az immár nemzetiségi állammá vált Magyarországon.

Az alig térdrekenyszerített Jugoszlávia semmiképp sem jelentett biztos hátteret e tekintetben a magyar uralkodó osztályok számára, s a visszacsatolt területek nem-zetiségi összetétele sem nyújtott e vonatkozásában túl sok garanciát.

A bevonulás és pacifikálás egyúttal a katonai közigazgatás nemzetiségpolitiká-jának nyitányát is jelentette. Ennek elsődleges célja a jugoszláv földreform és telepí-tések megsemmisítése, egy rendszerhű, új telepés réteg kialakítása, s a terület nem-zetiségi összetételének korrigálása volt.

Az események értékelésénél természetesen azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szélsőséges németbarátságáról ismert katonai vezető réteg, és személyesen

találtak meg, a körülményeket nem tudtuk rekonstruálni. Zubkovics budai görögkeleti püspök beadványa azonban sejtetni engedi, hogy politikai jellegű gyilkosságról volt szó.

⁶⁸ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. A IV. hadtest parancsnokság 4. sz. biz. hadtestparancs-noksági parancsa. 1941. április 24.

⁶⁹ Uo. 1941-107/I. a.

⁷⁰ *Képviselőházi Napló* XI. 1941. november 13.

⁷¹ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-6727.

Werth vette át a „főhatalom” gyakorlását, s a hadsereg egy időre szinte kizárólagos katonai-politikai tényezővé vált a Délvidéken.⁷² De hogy azzá válhatott, ez a magyar kormányok külpolitikájának egyenes következménye volt.

A katonai közigazgatás kiépülése

A katonai közigazgatás feladatát már a korábban visszacsatolt területek esetében is abban jelölték meg, hogy készítse elő a csehszlovák, román, s ezúttal a jugoszláv közigazgatásról a magyar polgári közigazgatásra történő áttérést.

A Délvidék visszacsatolásának jellegéből fakadt, hogy ez alkalommal a katonai közigazgatás két, jól elkülöníthető szakaszra tagolódott. Az első, ún. *szükségyszerű* katonai közigazgatás április 30-ig tartott. Feladata e területek katonai elfoglalása, s mint láttuk, reguláris ellenállás híján minden potenciális ellenállás elfojtása, a nemzetiségek elleni „tisztogató akció” végrehajtása volt.

Felépítése, mint Werth megfogalmazta, a „működő hadsereg érdekeit a legmesszebbmenő módon szolgálta.”⁷³ Az első fokú katonai közigazgatási hatóságot a járási, városi katonai parancsnokok képviselték. Újvidék városparancsnoka például az a Bajor Ernő volt, aki már Erdélyben is inkább alkalmatlanságát bizonyította, s a város elfoglalásakor az újvidéki szerb és zsidó lakosságra öt millió pengő hadisarcot vetett ki. Zomborban Szendrey Ágoston tábornok, Szabadkán Bitho tábornok vezette a városi katonai parancsnokságot. Összesen 5 városi és 17 járási parancsnokságot állítottak fel. Ezeket a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelték alá, Novákovics Béla altábornagy vezetésével. Novákovics közvetlen felettese a 3. magyar hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér volt. A katonai közigazgatás csúcsát a közvetlenül Werthnek alárendelt szállásmesteri csoport alkotta, melynek vezetője ekkor Heszlényi József tábornok volt. Werth közvetlenül Horthynak volt alárendelve. A vármegyei hatóságoknak megfelelő katonai szervek felállítására nem került sor.⁷⁴

A szállásmesteri csoporton belül katonai közigazgatási osztály és hadbiztosság működött. A katonai közigazgatási osztály igazgatási és iparügyi kérdésekkel foglalkozott, a hadbiztosság a közellátás, közélémezés és árszabályozás feladatait kellett megoldja. A hadsereg közigazgatási csoportparancsnokság tagozódása azonos volt a szállásmesteri csoportéval.⁷⁵

A katonai közigazgatás személyi állományának zömét hivatásos, illetve reaktivált katonák alkották. Elsősorban azokat osztották be ilyen feladatokra, akik az erdélyi katonai közigazgatás idején szereztek tapasztalatokat. Helyi ismeretekkel szinte egyáltalán nem rendelkeztek. A Délvidék kevert nemzetiségi viszonyaiából fakadó speciális helyzetre a hadvezetés egyáltalán nem készítette fel őket. Werth egyik összefoglaló jelentésében elismerte, hogy „alig két hét múlva” kapták kézhez a vaskos, több, mint 400 oldalas, a terület sajátos helyzetét, viszonyait összefoglaló anyagot. Addig csak az eltérő gazdasági, társadalmi és nemzetiségi viszonyokkal rendelkező erdélyi „egységcsomag” állt rendelkezésükre.⁷⁶

⁷² E függetlenséget hangsúlyozandó Heszlényi szállásmester április 18-án érvénytelennek minősített minden olyan, a déli területekre vonatkozó rendelkezést, amely nem a szállásmesteri, illetve a déli katonai közigazgatási csoporttól érkezett. HIL VKF 1941-1/el. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 18.

⁷³ HIL VKF 1941-1-5700/el. n.

⁷⁴ HIL VKF 1941-1/el. b. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 11., valamint OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-2397.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ HIL VKF 1941-1-5700/el. n.

Nyilván ezért is érte meglepetésként a bevonuló csapatokat és a hivatalos köröket, hogy a Délvidék nemzetiségei már nem voltak azonosak a vezető körök apológiált „hűséges, ragaszkodó” nemzetiségeivel.

Balla Pál, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője később így fogalmazta ezt meg: csalódtunk, mikor a visszacsatolás után olyan értesüléseket kaptunk, hogy a Délvidék nemzetiségei „már nem azok, akik voltak, hogy közülük egyik-másik csapataink bevonulásakor a magyarsággal többé-kevésbé idegenül állott szemben, jövő boldogulásuk útját már nem a magyarsággal való szoros együttműködésben látta, hanem népi öntudatában megerősödve és a magyarságtól elkülönülve lelkesedés nélkül, sőt valljuk meg, helyenként bizonyos csalódottsággal fogadta a magyar impérium visszaállításának tényét.”⁷⁷

Az igazságszolgáltatás is elsősorban a megtorlást, s a kollektíve bűnösnek kikiáltott szerbek elleni minél hatékonyabb retorziós politikát szolgálta ekkor. A Magyarország más területein is statáriális eljárás alá eső, de egyéb polgári büntető ügyekben is kizárólag hadbíróságok járhattak el.⁷⁸

A jugoszláv fegyverletétel, s az elfoglalt területeken végrehajtott „tisztoगतó hadműveletek” után Werth elérkezettnek látta az időt az ún. *rendszeres* katonai közigazgatás bevezetésére. Április 30-án kelt bizalmas katonai közigazgatási parancsában ezt azzal indokolta, hogy a „megváltozott katonai helyzet és a harctérnek Magyarország határaitól messzebbre való eltávolodása” teszi ezt lehetővé. Egyúttal személyi és szervezeti változtatásokat is végrehajtottak a katonai közigazgatáson belül.⁷⁹

A katonai közigazgatás második szakasza együtt járt a megszálló csapatok közigazgatási feladatainak háttérbe szorításával. Ennek azonban csak fokozatosan tudtak érvényt szerezni. Werth még május 14-én is arra kellett figyelmeztesse a csapatokat, hogy közigazgatási természetű feladatokat, például internálásokat, többé nem hajthatnak végre. Ilyen jellegű feladatok végrehajtásában a továbbiakban csak mint karhatalom vehettek részt.⁸⁰

A szervezeti változások lényegében azt jelentették, hogy az igazgatási alosztály helyett polgári csoport alakult, Fráter Iván belügyminisztériumi tanácsos vezetésével. Egyúttal a szállásmesteri csoporton belül egyes osztályok és alosztályok ügyköre kibővült, illetve módosult. A katonai közigazgatási osztályhoz tartozott az általános elvi irányítás, a karhatalom, a csendőrség, a katonai elhárítás, az utazási és menekültügyek, a személyi kérdések és a propaganda. Az újonnan alakult polgári csoport átvette a belügyi, pénzügyi, tanügyi, földművelésügyi, igazságügyi és szállítási feladatok irányítását. Az ipari osztály lényegében változatlan maradt. Továbbra is a hadbiztonság kezében maradt a közellátás, közélmezés és árszabályozás. Az egyes osztályok vezérkari tisztek útján kapcsolódtak a szállásmesterhez. Heszlényt Decleva Zoltán altábornagy váltotta fel a szállásmesteri csoport élén.⁸¹

Ezek az intézkedések kétségkívül a helyzet konszolidációjának irányába mutattak. Az uniformisok között megjelenő polgári öltözet pedig a polgári közigazgatásra történő későbbi áttérés első jele volt, vagyis megkezdődött a visszafoglalt területeknek az ellenforradalmi Horthy-rendszerbe történő beillesztésének folyamata.

A katonai közigazgatás konszolidációja azonban nem járt együtt az atrocitásokban résztvevők felelősségre vonásával, s a nemzetiségpolitika finomabb módszerei is vártak magukra. A már említett újvidéki városparancsnok, Bajor Ernő ellen

⁷⁷ BALLA PÁL: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz. 261. l.

⁷⁸ HIL VKF 1941-1/eln. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 18.

⁷⁹ Uo. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 30.

⁸⁰ HIL VKF 1941-1-5192/eln.

⁸¹ HIL VKF 1941-1/eln. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 30.

csak 1942-ben indítottak eljárást. Bajort ekkor letartóztatták, lefokozták és két évi börtönre ítélték.⁸² Nagy erőket fordítottak viszont a csetnik kivégzésekről készült és egyéb, a bevonulás korántsem hízegő részleteit bemutató fényképek elkobzására.⁸³

Werth, mint láttuk, április 11-én az egész Délvidékre rendelte el a katonai közigazgatás bevezetését. A Muraközre vonatkozó horvát igények azonban módosításra kényszerítették a kormányt és a vezérkart. Az április 13-i minisztertanács már úgy foglalt állást, hogy a muraközi bevonulásnak „ne legyen az a jellege, mintha e területet egyszersmindenkora el akarnók foglalni.” Ezért a Muraköz megszállásának „tisztán katonai” jellegét kívánták hangsúlyozni.⁸⁴

A muraközi katonai közigazgatás bevezetésének elhalasztására a magyar kormányt nemcsak a nyitva maradt magyar—horvát határkérdés inspirálta, de mint Bárdossy mondotta, a németek miatt is „nagy tapintattal” kell kezeljék az ügyet. A miniszterelnök értesülései szerint ugyanis a zágrábi német népcsoport egyik vezetője úgy nyilatkozott Kvaternik ideiglenes államfő előtt, hogy Magyarország a németek akarata ellenére szállta meg a Muraközt. A katonai jelleg hangsúlyozásával azt is el akarta a kormány kerülni, hogy nehéz helyzetbe hozzák a horvát kormányt, melynek „bizonyára erős belső ellenállást is le kell küzdenie, hogy hatalmát elismeresse és megalapozhassa.” Bárdossy nemcsak a horvátok, de a magyar közvélemény felé sem kívánta a muraközi bevonulást fait accompli-ként beállítani. Mint mondta, már csak azért sem, mert a magyar kormány „igen nehéz helyzetbe jutna a magyar közvélemény előtt, ha most ünnepélyes fogadtatások és fellobogozás mellett történő bevonulásunk után később esetleg onnan ki kellene vonulnunk.”⁸⁵ Utasította a sajtót is, hogy ne foglalkozzanak a muraközi megszállással.

Két és fél hónappal később maga Bárdossy sürgette a kormány óvatos magatartásának felülvizsgálatát. Július 8-án, a minisztertanács ülésén bejelentette, hogy itt az ideje „minden önmagunkkal szemben alkalmazott korlátozást félretéve” bevezetni a katonai közigazgatást, így vonva be ezt a területet is a magyar államigazgatás körébe. E lépés megtételének szükségességét a miniszterelnök a nyugalom és rend biztosításával, s az egyre terjedő kommunista propaganda elleni határozott fellépéssel indokolta. Valójában a határkérdés rendezése során tanúsított horvát halogató magatartás retorziójának szánták.⁸⁶ Ezt megelőzően már közölték Berlinnel, hogy a magyar—horvát

⁸² Bajort Szálasi hatalomra jutása után rehabilitálták, majd a jugoszláv népbíróság, mint háborús bűnöst, halálra ítélte. KÁDÁR GYULA: i. m. 378—379. l.; PI Archívum F. 634. A Bajor által Újvidéken kicsikart váltságdíj „felajánlására” került sor, mintegy félmillió pengő összegben, Zomborban is. Ezt Szendrey Gorondy-Novák Elemér tudtával és engedélyével vette át. Ennek ismeretében nehéz hitelt adni Kádár Gyula állításának, miszerint az újvidéki és zombori „felajánlott” pénzekről Werth és a felső katonai vezetés csupán egy évvel később szerzett tudomást. 1941. augusztusában például Keresztes-Fischer belügyminiszter is tudomást szerzett bácskai körútja alkalmával ezekről a váltságdíjakról. PI Archívum 504. f. 15. őe.

⁸³ HIL VKF 1941-1/eln. 11. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. május 6.

⁸⁴ OL K-27 Mt. jkv. 1941. április 13.

⁸⁵ A muraközi bevonulás kérdésével foglalkozó minisztertanács tárgyalta a magyar csapatok horvát területen történő igénybevételére vonatkozó német kérést is. Nyilván a Muraközzel és a Bánáttal kapcsolatos bizonytalan helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy Keresztes-Fischer és Bánffy határozott tiltakozása ellenére a magyar kormány mégis beleegyezett, hogy korlátozott számú magyar egységek átlépjék a Duna vonalát. Bárdossy e szavakkal reflektált Keresztes-Fischer és Bánffy aggodalmaira: nem szeretné, ha e kérés kapcsán kiéleződne a Magyarország és Németország közötti viszony, mert „messzemenő érdekeinket csak úgy tudjuk biztosítani, illetve védeni, ha nem keltünk bizalmatlanságot segítségi készségünk iránt. Nem szabad elfelednünk, hogy kísért az orosz veszély, Románia pedig állandó terveket sző Észak-Erdély visszaszerzéséért. Ugyanakkor pedig a horvátországi németek már kezdik hangoztatni, hogy a Bácskában horvátok is vannak. Tehát a legközelebbi jövőben fokozott mértékben rá lehetünk utalva a németek támogatására és ezt nem szabad most bizalmatlanság keltésével eljátszanunk.” Uo.

⁸⁶ OL K-27 Mt. jkv. 1941. július 8.

tárgyalások holtpontra jutottak, s ezért magyar katonai közigazgatást vezetnek be a Muraközben. Bárdossy utasította Sztójajt, hogy a magyar lépés indoklásokor hivatkozzon Hitlernek az ezeréves határookra vonatkozó kijelentésére és hangsúlyozza, hogy a muraközi négy település Németországnak történt átadására Horthy csak „igen nehezen tudta magát elhatározni.”⁸⁷

Másnap, július 9-én Timár Zsigmond ezredes, Csáktornya (Čakovec) katonai parancsnoka a következő hirdetményt tette köze: „A magyar királyi honvédség főparancsnokának rendeletére a csáktornyai és perlaki kerületekben ma éjjel 0.00 órakor katonai közigazgatás lépett érvénybe. Ezáltal a Muraköz végleg és örökre visszatért Magyarországhoz. Felszólítom a lakosságot, hogy ezen örvendetes napnak megfelelően a magyar anyaország zászlajának kitűzésével fejezze ki örömét. Figyelmeztetem a városok és falvak lakóit, viselkedjenek nyugodtan és tisztességtudóan, mert minden rendbontást a legélesebb eszközökkel fogok megakadályozni.”⁸⁸

Másnap, július 10-én Mladen Lorković horvát külügyminiszter éles hangú tiltakozó jegyzéket adott át Marosy Ferenc zágrábi magyar követnek. Lorković a tiltakozást eljuttatta Troll zágrábi német ideiglenes ügyvivőnek, az olasz, a szlovák és a román kormánynak.

A horvát jegyzék nem a magyar kormány, hanem Timár számlájára írta az eseményeket és határozottan leszögezte, hogy Muraköz a „horvát népi terület részét képezi”, évszázadokon át Horvátországhoz tartozott és a „jugoszláv állam letűnésének pillanatában is Horvátország részét képezte.” Végül kérték a magyar kormánytól annak tisztázását, helyeslik-e a vezérkar nevében eljáró ezredes tevékenységét, s azt érvényesnek tekintik-e.⁸⁹

A horvát kormány határozott német és olasz lépéseket sürgetett Magyarország ellen — sikertelenül. Német és olasz támogatás híján be kellett érjék azzal, hogy a magyar követ útlevelének bevonásával fenyegetőztek és határzárat léptettek életbe.⁹⁰

A magyar kormány azzal nyugtatta a horvátokat, hogy Timár kijelentése, mely szerint a katonai közigazgatás bevezetése egyet jelent Muraköz Magyarországhoz történő csatlolásával, „önkényes ügyetlenség” volt. A jogi helyzetben semmi nem változott, érveltek, csak az eddigi tisztviselőket magyar hivatalnokok váltották fel.⁹¹ A magyar kormány álláspontja Muraköz kérdésében a jogi bűvészmutatvány iskola-példája volt. Eszerint a Dráva képezte a magyar államhatárt, a Mura pedig a magyar közigazgatási határt. Ez azt jelentette, hogy a Muraköz feletti magyar szuverenitást vitán felülinek tartották, de a közigazgatást átmenetileg átengedték a horvát hatóságoknak.

A katonai közigazgatás bevezetése, mint láttuk, korántsem Timár egyéni kezdeményezése volt, hanem a magyar kormány döntése alapján rendelte el a vezérkar főnöke. A Timár által szerkesztett kiáltvány azonban nyíltan kikürtölte azt, amit a kormány takargatni igyekezett, s ami a katonai közigazgatás bevezetésének valódi célját ké-

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: RÁNKI GYÖRGY, PAM-LÉNYI ERVIN, TILKOVSKY LÓRÁNT, JUHÁSZ GYULA. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 424. sz. irat. 603. l. — Érdemes megjegyezni, hogy Werth már korábban, május 19-én elrendelte a muravidéki katonai közigazgatási kirendeltség felállítását, melynek központja Csáktornya volt. Élére Horváth Ferenc tábornokot állította. 3 horvátul és németül jól beszélő főtiszt alkotta a kirendeltség személyzetét. HIL VKF 1941-1-199/O. m.

⁸⁹ *A Wilhelmstrasse*... 424. sz. irat. 603—604. l. *Hrvatski narod*, 1941. július 10.

⁹⁰ *Zbornik dokumenata*... XII/1. 74. sz. irat. 190—191. l.

⁹¹ A magyar válaszijegyzéket nem találtuk meg. Lényegét azonban Vörnle és Erdmannsdorf július 17-i beszélgetése tartalmazza. *A Wilhelmstrasse*... 426. sz. irat. 605. l.

pezte. Nem a lényeg, csupán a formát tekintve volt tehát ellentét e kérdésben a kormány és a katonai vezetés között.

Az erőteljes horvát tiltakozás miatt, de főként a Muraköz kérdésében tanúsított német jóindulat további biztosítása érdekében külön irányelveket dolgoztak ki a katonai közigazgatási hatóságok magatartására vonatkozóan. Az ennek kapcsán kiadott bizalmas katonai közigazgatási parancs ugyan leszögezte, hogy minden eddig megjelent rendelkezés érvényes a Muraközre is, de számos módosító utasítást is tartalmazott. Így például szigorúan megtiltotta egy időre a bevándoroltak és telepesek kiutasítását, valamint a korábbi politikai magatartás miatti megtorló eljárásokat. Ugyanakkor a „kifejezetten magyarellenesszláv személyeket” rendőri felügyelet alá helyezte.⁹² Ennek következtében a Muraközben Bácskához viszonyítva lényegesen kevesebb internálásra került sor. Májusig 80 személyt internáltak, elsősorban Muraköz Horvátországhoz való csatolása melletti izgatásért. Korábbi politikai magatartás miatt viszont csak elvétve került sor retorziókra.⁹³

Míg korábban a horvát zászló használatát is engedélyezték, a katonai közigazgatás ezt betiltotta. Az esetleges rendbontások letörése kapcsán arra fektették a hangsúlyt, hogy még ilyen esetekben is „kerülni kell minden kegyetlenkedést”, a „horvát öntudat” megsértését. A vezérkar egyúttal utasította a járási katonai parancsnokokat, hogy a lakossággal anyanyelvén érintkezzenek, s ha szükséges, gondoskodjanak tolmácsról. A volt jugoszláv tisztviselőkkel tapintatosan bánjanak, s a „nagyszerb meggyőződésű” tisztviselőket kivéve, az államhűségi nyilatkozat letétele után, továbbra is alkalmazhatják őket. Még az ellen sem emeltek kifogást, hogy a helyi hatóságok horvátul tegyék meg felterjesztéseiket, csak a magyar fordítást is csatolják hozzá. Még a csetnik-szervezetek tagjai tekintetében is engedményeket tettek. Ha ugyanis abba valaki kényszerből lépett be, nem lehetett internálni. Számos horvát nyelvű lapot továbbra is engedélyeztek, míg a Bácskában valamennyi szerb lapot és a magyar baloldali újságokat, folyóiratokat betiltották.⁹⁴

Eltérően a bácskai katonai közigazgatás felépítésétől, a muraközi első fokú szervek, azaz a csáktornyai és perlaki járási katonai parancsnokságok, közvetlenül a VKF szállásmesteri csoportjához tartoztak.⁹⁵

A katonai közigazgatás muraközi és bácskai bevezetése és nemzetiségpolitikája közötti eltérés elsősorban külpolitikai megfontolásokra vezethető vissza. A magyar vezető körök, biztos határok híján, egy óvatosabb, toleránsabb politikával igyekeztek megnyerni a horvát többségű Muraköz lakosságának támogatását, vagy legalább is passzivitását. Míg a leigázott Szerbia felől semmiféle nemzetközi bonyodalomtól nem tartottak a szerbek elleni atrocitások miatt, az uszítása Horvátország jóindulatát a vitás kérdése ellenére is, biztosítani akarták.

A bácskai szerbek kitelepítése

A bevonuló csapatok már a támadás megindulásakor, április 11-én, azt a parancsot kapták, hogy minden bevándoroltat és telepest, tehát nemcsak a dobrovoljácokat, ki kell utasítani az ország területéről.⁹⁶ Bárdossy ezt lényegesen finomabban, de a lényeg tekintve azonos tartalommal, így fogalmazta meg: „az idegen impériumok

⁹² HIL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. július 9.

⁹³ HIL HM 1941-21-30769/el.

⁹⁴ HIL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. július 9.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 11.

alatt jogtalanul, sokszor erőszakkal szerzett javak, hasznok és előnyök sohasem lehetnek a kisebbségi jogvédelem tárgyai.”⁹⁷

Bevándoroltak, telepesnek azokat a „nem őslakókat” tekintették, akik 1918. október 31. után települtek le a Délvidéken. S bár Werth parancsa nem tért ki arra, hogyan kell ezt végrehajtani, a horvátokkal kapcsolatos barátságos bánásmód hangsúlyozása egyértelművé tette, hogy a bácskai dobrovoljácokra, betelepültekre vonatkozik elsősorban.

A magyar uralkodó körök nyilván tisztában voltak azzal is, hogy a Magyarországhoz visszacsatolt területek közül a jugoszláv kormányok, márcsak a nagybirtokok megléte miatt is, elsősorban a Bácskában hoztak létre nagyobb, zárt dobrovoljác telepeket. A földreform során a Jugoszlávia középső, déli részein meglévő, társadalmilag egyre feszítőbb földszűke problémáját, s az első világháború délszláv önkénteseinek tett ígéreteket elsősorban a bácskai nemzetiségi nagybirtok kisajátításával és felosztásával próbálták megoldani. Ez a nacionalista szempontokat is érvényesítő földreform azonban kizárta a juttatásból Bácska nincstelen magyar parasztjait. A Bácskában 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljác családot telepítettek le, mintegy 53 465 kat. hold területre.⁹⁸

A jugoszláv földreform azonban nemcsak a belső földszűke, a szociális feszültségek feloldását szolgálta. A telepesekkel, akik jórészt maguk is éppoly szegények voltak, mint a körülöttük élő magyar, ruszin és más nemzetiségű földművesek, szerették volna eljátszani az „északról jövő ellenséges behatolás és propaganda elleni védőkordon” szerepét,⁹⁹ így hintve el az újabb, a nemzetiségi ellentétek magját. A magyar uralkodó körök pedig e rétegeken torolták meg a jugoszláv kormányok politikáját. Elűzték a jugoszláv telepeseket házaikból, földjeikről, hogy helyet teremtsenek saját telepítésükhöz, az immár délről jövő „ellenséges behatolás” elleni védőkordon kiépítéséhez.

Mint láttuk a tisztogató akció egyik célja — a feltételezett ellenállás csírájában történő elfojtása mellett — a dobrovoljácok kitelepítése volt.

A kiutasítottak, elfogottak sorsa közös volt: kezdetben áttették őket a határon, illetve a Duna mentén felállított ideiglenes gyűjtőtáborokba vitték őket. A Szerbiát megszálló csapatok parancsnoksága és a horvát kormány tiltakozása, illetve az időközben meginduló bukovinai székely és vitézi telepítések miatt később internáló táborokba vitték őket, s megindultak az átvételüket célzó tárgyalások.

Az internálás alapját a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács „Írányelvek az internálakkal való eljárásra” c. 1939-es keltezésű, s 1940 októberében módosított rendelete képezte. Az 1939-es szövegezés szerint azt lehetett internálni, aki a „közrend és köz-

⁹⁷ BÁRDOSSY LÁSZLÓ: Magyarságunk és a nemzetiségek. *Láthatár*, 1942. 1. sz. 1. 1.

⁹⁸ Хикола Л. Таћева: Аграрна реформа и колонизација и Бачкој 1918 — 1941. Нови Сад, 1968. 252. és 266. l. — A katonai közigazgatás számára készített ún. Segédlet 10 692 dobrovoljác családdal, mintegy 50 ezer fővel számolt. HIL VKF 1941-I/eln. *Segédlet* a katonai közigazgatási szolgálat ellátására a visszafoglalt délmagyarországi területeken. I. Budapest, 1941. 43. l.

⁹⁹ Érdemes megjegyezni, hogy Jugoszlávia, közvetlenül a német támadást megelőző esztendőben számos nemzetiségpolitikai korlátozó intézkedést, az események hatására, kénytelen volt felülvizsgálni. Így például a nemzetiségek földvásárlását korlátozó intézkedéseket. Ez ellen a tartalékos tisztek és katonák egyesülete erőteljesen tiltakozott a hadügyminiszternél, mondván, ez veszélyezteti a földtulajdon nemzeti jellegét, s az az elv forog kockán, hogy „akié a föld, azé az állam.” *Aprilski rat* 1941. 272. sz. irat. 790. l. E politika csődjét nemcsak az együttlakó dobrovoljácok és nemzetiségek ismerték fel fokozatosan, de például már 1937 nyarán, Lungulov Radivoj, a dobrovoljácok országos szövetségének elnöke egy szabadkai képviselőtestületi ülésen Kossuth-alapítvány létrehozását javasolta. Ennek célja olyan fiatalok oktatása lett volna, akik a „magyar—jugoszláv együttműködés előharcosai lesznek.” *Napló* (Szabadka), 1937. június 1.

biztonság, vagy más fontos állami érdek szempontjából aggályos, vagy gazdasági okból káros működést fejt ki.” (Kiemelés tőlem. S. E.) Az 1940-es módosítás tovább bővítette az internálhatók körét. Ugyanis a nemzetvédelmi, politikai és egyéb okokból megbízhatatlan egyének internálásáról szólt, kihagyva az ez irányba végzett működés szót. Másrészt a hadműveleti és katonai közigazgatás alatt álló területeken a katonai hatóságok körébe utalta az internálások végrehajtását.¹⁰⁰ Az 1941. április 15-i belügyminiszteri rendelet a magyar állampolgárságú, azaz a trianoni Magyarország területén élő szerbek internálását szabályozta. Eszerint azok a szerbek, akik „szerb vonatkozásban politikai érdekeltséggel bírnak és akiknek eddigi magatartása és egyénisége tápot ad annak a gyanúnak, hogy cselekményeket készülnék elkövetni, amelyek állambiztonsági vagy katonai szempontból károsak — internáltassanak.” Vagyis minden szerb anyanyelvű és szerb érzelmű, folytatódik a rendelet, akiket a rendőrhatalóságok „aggályosnak” talál.¹⁰¹ Tehát ez a rendelet sem kötötte az internálást aktív cselekvéshez, elegendő volt a szándék. Ennek alapján lettek „szerb érdekeltségűek” a battonyai szerbek, a szegedi görögkeleti lelkész, Gruncsics Milán és mások.¹⁰²

Mint láttuk, a délvidéki szerbek internálását nem belügyminiszteri, hanem katonai közigazgatási rendelet szabályozta.

Gorondy-Novák altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka április 21-én parancsot adott a csapatoknak a délvidéki internáló táborok „szemrevételezésére” és előkészítésére, mivel hamarosan sor kerül a „közrendre, közbiztonságra veszélyes egyének és az 1918. október 31. óta bevándorolt szerbek, zsidók internálására.” Mivel a tömeges internáláshoz szükséges előkészületeket Gorondy-Novák szerint a „még nem egészen működőképes katonai közigazgatás” nem képes elvégezni, a hadtest és dandárparancsnokságokat bízta meg az ideiglenes internáló táborok kialakításával. Elsősorban a zárt dobrovoljac telepeket ajánlotta a csapatok figyelmébe, mivel ezek lakói „amúgy is internálandók lesznek”, illetve az élelmezés is megoldható helyben. „Mivel az internáltakat — folytatódik az utasítás — Horvátországon át szándékozom kitelepíteni, így a táborhelyek a Duna és a Tisza (elérhető hajóút), csak másodszorban a Szabadka, Újvidék vasútvonal közelébe és egymástól lehetőleg egy-egy napi menettávolságra (kb. 20–25 km) legyenek.” Majd felhívta a csapatok figyelmét, hogy a kitelepítési előkészületeket tartsák titokban, „nehogy annak idő előtti köztudomásúvá válása a végrehajtást megnehezítse,” s a végrehajtási utasítás megjelenéséig is folytassák és „erélyesen fokozzák” a „veszélyes elemek” internálását.¹⁰³

A katonai parancsnokság kiutasításokról szóló hirdetménye csak április 25-én jelent meg Újvidék utcáin. A következőket tartalmazta: minden szerb, bosnyák, montenegrói, zsidó és cigány, aki 1918. október 31. előtt Magyarország területén községi illetőséggel nem bírt, azaz minden telepes és bevándorolt, az ország területét 3 napon belül köteles elhagyni. A kiutasítás nem vonatkozott a horvát telepésekre, s a korábban Horvátország területén lakókra, mivel a magyar kormány magyar–horvát lakosságcsere keretében akarta kitelepíteni a délvidéki, elsősorban muraközi horvátokat. A kiutasítottak csak személyes tárgyaikat és annyi készpénzt vihetek magukkal, amely a „távózással felmerülő legszükségesebb költségeket” fedezi. Péterváradon (Petrovgrad) át Szerbia, Mitrovicán keresztül pedig Horvátország felé kellett elhagyják az országot. A kiutasítás alól a magyarok, németek házastársai és leszármazottai,

¹⁰⁰ OL K-149 BM-res. 1941-6-5010.

¹⁰¹ Uo. 1941-1-9000.

¹⁰² Uo., valamint Csongrád megyei Levéltár (továbbiakban CsML) Szeged város főispánjának biz. ir. 1941. Számnélküli, és OL K-149 BM res. 1941-1-9400.

¹⁰³ HIL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-87/I. a., PI Archivum F. 825/1.

két héttel a szülés előtt álló asszonyok és a 75. életévüket betöltött személyek metesültek.¹⁰⁴

A kiutasításról szóló hirdetmény egyébként ellentmondott Heszlényi április 18-i bizalmas katonai közigazgatási parancsának, melyben a kiutasítások felfüggesztését rendelte el arra az időre, amíg megegyezés születik a Szerbiát megszálló német parancsnoksággal.¹⁰⁵

Mint láttuk, a kiutasítások felfüggesztése ellenére a katonai hatóságok továbbra is nagyszabású előkészületeket tettek a tömeges kitelepítések érdekében. Egyúttal tömeges méreteket öltött a tiszogatás soron elfogottak illegális úton történő kitoloncolása is. Ezek pontos számát, az ellentmondó adatok miatt nem lehet megállapítani. Frahne, a budapesti német követség titkára például október 21-én Ghyczy Jenővel, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével folytatott beszélgetés során 35 ezer főről beszélt.¹⁰⁶ A 2. lovasdandár parancsnoksága, amely a Tisza—Duna összefolyási szögében állomásozott, saját bevallása szerint május 18-ig 7500 főt tett át Szerbia területére.¹⁰⁷ 1941. július 21-én a horvát kormány 90 szerb Horvátországba történt áttétele miatt tiltakozott.¹⁰⁸

A horvát kormány nem volt hajlandó befogadni az általa is sommásan megbízhatatlannak bélyegzett szerbeket, tiltakozásukra a magyar kormány is „sajnálattal” közölte a horvátokkal, hogy visszavételükhöz nem járulnak hozzá.¹⁰⁹ Pedig Tamás Aladárt, aki a magyar kormány megbízásából 1941. április 19 és 22-e között Zágrábban Pavelićtel tárgyalt egy magyar—horvát lakosságcsere feltételeiről, maga Pavelić bízta: „sürgősen intézzük el (ti. a magyar kormány — S. E.) a területünkön élő szerbek kérdését, még pedig úgy, hogy az összes szerbeket utasítsuk ki az országból”. Így tesz a horvát kormány is, mondta Pavelić, s hajlandó átvonulási engedélyt adni a Magyarországról kiutasítandó szerbek részére.¹¹⁰ Befogadásuk elől azonban mereven elzárkózott.

Április 17-én, a jugoszláv kapitulációt megelőző órákban Magyarország hivatalos formában is kérte a Szerbiát megszálló német csapatok parancsnokától a bácskai kiutasítottak átvételét.¹¹¹ A németek azonban, a Jugoszlávia felosztását eldöntő tárgyalások előtt, kitértek a nyílt válaszadás elől. A bécsi konferencián valóban felvetődött a Jugoszláviát felosztó országok közötti lakosságcsere gondolata. A tárgyalások idejére alakított nemzetiségi bizottság azonban csak a Jugoszlávia területén élő németek helyzetét szabályozta. A Magyarországhoz került területek németisége kapcsán kimondták, hogy helyzetük szabályozására változatlanul az 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntés kapcsán elfogadott egyezmény marad érvényben. Döntés született arról is, hogy a németeket Jugoszlávia bármely területéről áttelepíthetik Németországba. A délszlávok kitelepítését azonban az érintett országok közötti kétoldalú tárgyalások hatáskörébe utalták.¹¹²

¹⁰⁴ OL K-63 Küm. pol. 1941-47-2784.

¹⁰⁵ HIL VKF-1/el. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. április 18.

¹⁰⁶ OL K-64 Küm. res. pol. 1941-16-798.

¹⁰⁷ HIL VKF 1941-1-5349/el.

¹⁰⁸ OL K-28 ME Kisebbségi osztály 1941-R-339-26995.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ OL K-63 Küm. pol. 1941-67-2749.

¹¹¹ A M. Kir. Honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok hadinaplója. (Közl.: KUN JÓZSEF) *Századok*, 1965. 6. sz. 1236. l. A naplót lásd még: Ratni dnevnik nemačkog generala pri Vrhovnoj Komandi mađarskih Kraljevskih oružanih snaga. *Vojnoistorijski glasnik*, 1979. 1. sz. 271. l.

¹¹² *Zbornik dokumenata...* XII/1. 20. sz. irat. 58—60. l., valamint a jelzett irat 10. és 11. lábjegyzete.

A bécsi egyezmény tehát nem tért ki konkrétan a Magyarországhoz került területek délszláv lakosainak kitelepítésére, csupán a kétoldalú tárgyalások lehetőségét szögezte le. Ez komoly csalódást okozott Budapesten. A kérdés ily módon történő rendezése jelentősen fékezte a szerbek gyors kitelepítésének lehetőségeit, ugyanakkor, bár szűkebb keretek között, tovább táplálta a magyar vezető körök ilyen irányú szándékát. Ebben az irányba hatottak a májusban meginduló német—horvát lakosságcsereére irányuló tárgyalások is¹¹³, valamint Tamás Aladár már említett zágrábi megbeszélései. Pavelić ugyanis, miközben elzárkózott a szerbek átvételétől, és nagylelkűen átutazási engedélyt ígért számukra, egyúttal konkrét ígéretet tett az „összes bunyevácok”, azaz horvátok átvételére.¹¹⁴

A kitoloncolásokkal kapcsolatos első német tiltakozás nem a szerbekkel kapcsolatos eljárás ellen emelt kifogást, hanem azt vetette a magyar kormány szemére, hogy a kiutasítottak közé németek is becsúsztak.¹¹⁵

Declevának az ügy kivizsgálása kapcsán Bárdossyhoz eljuttatott feljegyzése nem tagadta az illegális kitoloncolások tényét, s még azt sem tartotta kizártnak, hogy németek is voltak köztük. De, mint írta, ezeket minden esetben visszaengedték a határon.¹¹⁶

A megszálló csapatok és a katonai közigazgatás önkényes akciói egyre több kellemetlenséget okoztak a kormánynak. Május elején például a zágrábi magyar konzulátus arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a zágrábi német katonai parancsnokságon száz apatini és újvidéki német kiutasított emelt panaszt.¹¹⁷

Míg a németek kiutasítására vonatkozó, többnyire eltúlzott híreket komoly vizsgálatok követték, a szerbek elszórt tiltakozási kísérletei fennakadtak az e vonatkozásban már kitűnően működő katonai közigazgatási apparátuson. Ez történt az egyik ófutaki szerb kiutasított esetében is, aki visszaszökött a határon, s a községi előljárásságon igyekezett védelmét kérni. Beadványát a csendőrség elkobozta.¹¹⁸

Május elején, a bécsi egyezmény nyújtotta lehetőség alapján, a magyar kormány Baitz Oszkár magyar összekötőtiszten keresztül kérte a német parancsnokságtól 150 ezer bácskai szerb átvételét.¹¹⁹

Erdmannsdorf május 14-én reflektált a kormány kérésére. Közölte Vörnle János külügyi államtitkárral, hogy a bácskai szerbek kitelepítéséhez kormánya nem járulhat hozzá. A kérdés elutasítását azzal indokolta, hogy „Szerbiában sem az élelmezési, sem az elhelyezési viszonyok nem olyanok, hogy ez keresztülvihető lenne”. Vörnle erre az átlátszó érvre azt válaszolta, hogy „nálunk semmi keresnivalójuk nincsen, ittmaradásuk állandó sűrűlődasokat és zavarokat okozna, az őslakos nép ezeket a szerbeket gyűlöli, mert hiszen 20 éven keresztül mást sem tettek, mint kiszípolyozták ezt a vidéket, ezeknek tehát vissza kell menniük oda, ahonnan jöttek.” Erdmannsdorf erre kissé visszakozott, s azzal zárta a beszélgetést, hogy a magyar kormány értse meg, hogy jelenleg lehetetlen a szerbek átvétele.¹²⁰ A későbbi átvétel lehetőségét tehát nem zárta ki.

Ezen a napon a vezérkar főnöke átiratban sürgette Bárdossyt, hogy haladéktalanul kezdjen tárgyalásokat Németországgal a szerbek, Olaszországgal a szlovénok, dal-

¹¹³ *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. Knj. 1. Beograd, 1962. 544—547. l.

¹¹⁴ OL K-63. Küm. pol. 1941-67-2749.

¹¹⁵ Uo. 1941-47-2784.

¹¹⁶ Uo. 1941-47-2920.

¹¹⁷ Uo. 1941-47-3143.

¹¹⁸ Uo. 1941-47-3272.

¹¹⁹ *A Wilhelmstrasse...* 396. sz. irat. 581. l.

¹²⁰ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3102.

mátok és montenegróiak, Horvátországgal a horvátok és bosnyákok, Bulgáriával pedig a macedónok visszatelepítése érdekében. Werth szerint az ügy gyakorlati lebonyolítását úgy lehetne megoldani, ha a Szerbia és Macedónia területéről származókat Újvidékről hajóval szállítanák Belgrádba, illetve valamelyik Duna menti bolgár kikötőbe. A horvátországiakat és az olasz fennhatóság alá tartozó területekre származókat pedig vasúton szállítanák Zágrábig, illetve Fiuméig. Ez a javaslata már lehetővé tette volna a kitelepítettek vagyonának értékesítését, illetve 3–6 napi élelem kivitelét is.¹²¹

A külügyminisztérium május 21-én értesítette Werthet, hogy a német, olasz és bolgár kormánynál megtették a szükséges lépéseket a visszatelepítések érdekében. A horvát kormányral való érintkezés felvételét azonban a kormány még idő előttinek tartja, mivel „a bunyevácok esetleges kitelepítésének, illetve a horvátországi magyarok visszatelepítésének kérdése későbbi rendezés keretében lesz felvetendő.”¹²²

Úgy látszik, a külügyminisztérium nem tartotta szükségesnek közölni Werthtel, hogy a magyar—horvát határrendezésre és lakosságcsereére vonatkozó tárgyalások kudarcba fulladtak, s valójában ezért nem tartják időszerűnek a lakosságcsereére vonatkozó külön tárgyalások kezdeményezését.¹²³

Május 15-én a 2. német hadsereg hadtestparancsnoksága Baitzon keresztül eddig szokatlan évrre hivatkozva sürgette a kiutasítottak határon történő illegális áttételének megszüntetését. Mint az ezzel kapcsolatos jegyzék megfogalmazta: a kiutasítottak „a német csapatok biztonságát is veszélyeztetik és a kiutasítások folytatása a magyar—német fegyverbarátságot is érintené.”¹²⁴ Ez már komoly fenyegetés volt.

A magyar kormány azonban Erdmannsdorf előző napi, lényegesen diplomatikusabb kijelentésébe kapaszkodva, még mindig nem adta fel a reményt, hogy sikerül a kiutasítások végrehajtásával megoldani az egyre nagyobb politikai teherként jelentő „szerb kérdést”. Egy kompromisszumos megoldás lehetőségét csillantották fel László Dezső tábornok, a honvédelmi minisztérium hadművelleti osztálya vezetőjének belgrádi tárgyalásai is. Lászlónak a szerbiai német polgári közigazgatási biztos arra tett ígéretet, hogy hajlandók „korlátozott számú” kiutasítottat átvenni.¹²⁵

A katonai vonalon elért ígéretre támaszkodva a magyar kormány arra utasította Baitzot, hogy amíg létrejön a német—magyar kormányközi egyezmény, „egy inkább jelképes, mint rajtunk komolyan segítő létszám rendszeres áttevését” eszközölje ki a német parancsnokságtól.¹²⁶

A határozott német tiltakozások hatására Decleva szóban, majd írásban utasította a katonai közigazgatás szerveit a kiutasítások ideiglenes felfüggesztésére.¹²⁷ Néhány nappal később pedig beszüntették a horvát területekre történő kitoloncolásokat is, sőt, Decleva utasítást adott az „önkéntes” távozások megakadályozására is. Egyúttal elrendelte a már határon áttettek visszaszivárgásának megakadályozását is.¹²⁸

Ennek ellenére a magyar csapatok továbbra is kísérletet tettek az illegális, ám gyors sikerrel kecsegtető kitoloncolások továbbfolytatására. De a németek már éberek voltak. Május 27-én Erdmannsdorf 4 ezer bácskai szerb áttételének kísérlete

¹²¹ Uo. 1941-47-3261.

¹²² Uo.

¹²³ A magyar—horvát tárgyalások kudarcára: *A Wilhelmstrasse...* 431-1. sz. irat. 613. 1. 442. sz. irat. 618—619. l.

¹²⁴ HIL VKF 1941-1-5183/el.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3553.

¹²⁸ Uo., valamint PI Archívum F. 851/1.

miatt tiltakozott Vörlénél. Azt is szemére vetette, hogy további 2 ezer szerb várja kiutasítását a határon. Vörlé ismét azzal védekezett, hogy ezek „nem odavalósi emberek”, „ott nem maradhatnak, mert mi nem tűrjük meg őket”. Majd történelmi fejtegetésekkel igyekezett Erdmannsdorfot jobb belátásra bírni, mondván: „Magyarország már egyszer ráfizetett más népeknek nyújtott vendégszeretetére, ez vezetett Trianonra, nekünk tehát mindent el kell követnünk, hogy egy második Trianont elkerüljünk. Éppen ezért eme nagyszámú turbulens elemnek el kell hagynia az országot.” Erdmannsdorf úgy tett, mintha akceptálná Vörlé érveit, s ezúttal is azt hangsúlyozta, hogy csupán a jelenlegi időpontot nem tartja alkalmasnak. De ekkor már ő tett javaslatot a két ország közötti tárgyalások megindítására.¹²⁹

Werth néhány nappal később közölte a külügyminisztériummal az Erdmannsdorf által kifogásolt kiutasítások kivizsgálásának eredményét. Tagadta, hogy erre újabb kísérletek történtek a katonai hatóságok részéről. Valószínű „önkéntes távozásról van szó — írta —, amely csak a hézagos ellenőrzés miatt történhetett.” Leta-
gadta azt is, hogy a Duna mentén azért állítottak fel internáló táborokat, hogy minél rövidebb úton hajthassák végre a kitoloncolásokat. Sőt! Azt állította, hogy az egész internálásra sem kiutasítási szándékkal került sor, hanem csupán azért, mivel „a közbiztonságra veszélyesek, amit a csetnik-szervezetek fegyveres ellenállása kellően bizonyít.”¹³⁰

A katonai vezetés végül is kénytelen volt az immár a „magyar—német fegyverbarátságot” veszélyeztető illegális kiutasításokat felfüggeszteni, s előtérbe került az átvételt célzó diplomáciai tárgyalások előkészítése.

Először a kiutasítás alá esők pontos létszámát igyekeztek meghatározni. Május végén a kormány pontos kimutatást kért Werthtől a dobrovoljácokról, külön az 1918 októbertől betelepülőkről, az optánsokról, csetnikekről, a Délvidékre bármikor betelepült, illetve menekült zsidókról. Az összeírás kiterjedt a felsorolt kategóriákba sorolhatók gyermekeire és unokáira is. Kivételt képeztek a házassággal „őslakos kapcsolatot” szerzett személyek. Decleva az összeírást elrendelő parancsában szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a „megbízható személyeken” kívül az összeírásnál a községi bíró is jelen legyen.¹³¹

Június elején Bárdossy utasította Sztójay berlini követet, hogy tegye meg a bácskai szerbek átvételéhez szükséges lépéseket a német kormánynál. A körülmények hatására a magyar kormány — bár elvben továbbra sem mondott le róla — már nem erőltette a „nem őslakos” szerbek kitelepítését. A Sztójaynak elsősorban az internáló táborokban levő 12 ezer szerb átvételét kellett elérnie.¹³² Sztójay arra hivatkozva kérte Woermann „megértő állásfoglalását”, hogy ők is „hasonló kitelepítéseket eszközölnek”. Woermann azonban ismét kitért a konkrét válasz alól, s csak annyit ígért, hogy vizsgálat tárgyává teszik a magyar kormány óhaját.¹³³

Két héttel később Bárdossy, megbízható értesülésekre hivatkozva számjeltáviratban közölte Sztójayval a német kitelepítések konkrét adatait. Míg a Németországhoz csatolt szlovén területekről — írta — 280 ezer szlovént, a horvátokkal kötött egyezmény alapján pedig rövid időn belül 200 ezer szerbet fognak Boszniából Ószerbiába telepíteni, Bácskából és Baranyából a németek egyáltalán nem hajlandók befo-

¹²⁹ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3522.; 3450.; OL K-28 ME Kisebbségi o. 1941-R-18762.

¹³⁰ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3553.

¹³¹ HIL VKF-1/el. 18. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. május 26.; PI Archivum F. 815/1. — A nem zárt telepeken élő dobrovoljácok, optánsok, egyéb betelepülők összeírására csak július elején került sor. HIL VKF-1/el. 29. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. július 3.

¹³² OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3733.

¹³³ Uo.

gadni a szerbeket. Kérte Sztójajt, hogy ezen adatok birtokában „mutasson rá erre a diszkriminációra”, s legalább a 12 ezer dobrovoljac kitelepítését érje el a németeknél.¹³⁴

Júniustól tehát „legalább” a 12 ezer dobrovoljac átvételéről folytak az alkudozások. Joggal vetődik fel a kérdés, miért erőltette a magyar kormány a dobrovoljacok átvételét? Mert eddigre már befejeződött a dobrovoljacok helyére a bukovinai székek letelepítése¹³⁵, s végtelkéig nyilván nem lehetett internáló táborban tartani 12 ezer jugoszláv telepest, asszonyt és gyermeket.

A kitelepítések gyors, radikális megoldásának kudarcával, valamint a konszolidációs törekvésekkel függött össze az internálások májusban megkezdődött felülvizsgálata is. Még a felülvizsgálatot kilátásba helyező rendelet is kénytelen volt elismerni: „jelentéktelen, gyakran tényeket nem tartalmazó, kizárólag feltevésekre és lehetőségekre alapozott” feljelentések alapján is történtek internálások.¹³⁶ Arról persze mélyen hallgattak, hogy a „feltevésekre és lehetőségekre” alapozott internálásokat éppen a belügyminiszter és a katonai közigazgatás által létrehozott internálási rendeletek tették lehetővé. Köztudott volt az is, hogy az első időkben a vesztegetés volt a szabadulás egyetlen útja.¹³⁷

Tekintettel a folyamatban levő tárgyalásokra, Decleva elrendelte az internáltak nemzetiség szerinti szétválasztását, s a horvátokkal, bolgárokkal való „kíméletesebb eljárást”.¹³⁸ Úgy látszik, a katonai vezetés nagyon is tisztában volt azzal, hogy a németek soha nem fogják rajtuk számonkérni a szerb internáltakkal kapcsolatos bánásmódot, míg esetleg éppen ez lehet a horvát és bolgár tárgyalások sikerének egyik feltétele.

Sztójaj június 25-én ismét sürgette a német kormánynál a kitelepítések ügyét. Ezúttal már a Bárdossy által megtáviratozott adatok birtokában kereste fel Weizsäcker külügyi államtitkárt és Woermann, s kérte a 12 ezer dobrovoljac átvételét. Woermann mindenekelőtt bagatellizálni igyekezett a szlovéniai és horvátországi kitelepítéseket, s a kölcsönösséget hangsúlyozta, mondván: „a Stájerországból kitelepítendő szlovének nagyobb része Horvátországban marad, utóbbiak pedig ennek ellenében csak ugyanennyi szerbet költöztetnek át Szerbiába.” Azzal mentegetőzött, hogy az említett telepítéseket már a magyar kérés előtt megbeszélték, s a kettő egyszerre „túlságos megterhelést jelent a belgrádi katonai parancsnokság területére”. Végül ismét megígérte, hogy megkísérli a kérdés rendezését.¹³⁹

Június 27-én Sztójaj kormánya nevében feljegyzést készített, amelyben történelmi érvek felsorakoztatásával bizonygatta a bácskai magyar települések ősi voltát, s válaszolta a szerb bevándorlás történetét. A magyar kormány ezzel is nyomatótkot kívánt adni kérése jogosságának.¹⁴⁰

¹³⁴ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-6494. Bárdossy 1941. jún. 20-i számjeltávirata Sztójajhoz.

¹³⁵ HIL VKF 1941-1/el. 19. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. május 27.

¹³⁶ Uo. 12. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. május 10.

¹³⁷ OL K-149 BM res. 1941-1-18835.

¹³⁸ HIL VKF-1/el. 17. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. május 21.

¹³⁹ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-3102. Sztójaj 1941. június 25-i számjeltávirata Bárdossyhoz. 1941. június 4-én Kasche zágrábi német követ vezetésével tartott német—horvát kitelepítési tárgyaláson 5 ezer politikailag megbízhatatlannak minősített értelmiségi, 25 ezer 1914 után áttelepült szlovén és mintegy 145 ezer szlovén határ menti paraszt Szerbiába és Németországba történő kitelepítésében állapodtak meg. *Zbornik dokumenata...* XII/1. 58. sz. irat. 150. l. A Németországhoz csatolt szlovén területekről 1941 szeptemberéig Horvátországba szállítottak 26 343 főt, Szerbiából Horvátországba 38 643-at, Horvátországból Szerbiába pedig 98 643 főt telepítettek át. Az 1941. szeptember 22-i német—horvát tárgyalások jegyzőkönyve szerint a Szerbiába toloncoltak számát 124 830-ra becsülték. Bárdossy értesülései tehát korántsem voltak túlzóak. *Zbornik dokumenata...* XII/1. 164. sz. irat. 433—435. l.

¹⁴⁰ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-4036.

Úgy látszik azonban, a német kormányt a meglehetősen terjedelmes memorandum sem hatotta meg, s újabb hallgatásba burkolózott.

Az internáltak eközben egyre több gondot okoztak a katonai hatóságoknak. Werth, türelmét veszítve, július 10-én ismét sürgette a külügyminisztériumban a szerbek kitelepítését. Mivel, olvashatjuk az átiratban, a németek és horvátok már megkötötték a kitelepítési egyezményt, „katonapolitikai szempontból” elérkezett az idő egy hasonló magyar–német szerződés megkötésére is.¹⁴¹

Néhány nappal később valóban felcsillant még egyszer a remény a magyar kormány előtt. Martin Luther államtitkár, a német külügyminisztérium 2. osztályának vezetője július 20-án közölte Sztójayval, hogy a belgrádi katonai parancsnokság hajlandó a 12 ezer dobrovoljac és csetnik átvételéről tárgyalni vele Berlinben, azzal a feltétellel, ha „megnyugtató ígéretet kapna, hogy a továbbiakban a fekete szállítmányok be lesznek szüntetve.”¹⁴²

Július 30-án a németek ismét megerősítették a dobrovoljacok átvételére vonatkozó hajlandóságukat, melyet újfent a szerbek áttoloncolásának megakadályozása érdekében tett határozott magyar garanciához kötöttek.¹⁴³

A magyar kormány könnyen beleegyezett a „fekete szállítmányokkal” kapcsolatban támasztott német követelés teljesítésébe, annál is inkább, mivel ezeket már valójában beszüntette. De továbbra sem mondott le az ún. nem őslakos szerbek áttelepítéséről. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyozták a németek előtt, hogy a lebonyolítást velük egyetértőleg kívánják megoldani.¹⁴⁴

A kilátásba helyezett kétoldalú nyilatkozat megtétele helyett azonban Sztójay augusztus 22-én újabb akadályokról értesítette a kormányt. Luther aznap közölte vele, hogy „e tárgyban sajnálatos nehézségek következtek be, amennyiben a belgrádi katonai parancsnok — dacára az előbb megadott hozzájárulásnak —, kézzel-lábbal védekezik az ellen, hogy a jelenlegi időpontban a 12 000 csetniket és dobrovoljácot átvegye.” Luther ezúttal a német elzárkózás valódi okát is közölte: a szerbiai német katonai vezetés a németek elleni merényletek, szabotázsok és a rossz gazdasági helyzet miatt zárkózik el a kérdés teljesítése elől. Mint tudomására hozták, folytatta Luther, a Bulgáriából, Magyarországról és Horvátországból illegálisan áttett szerbek német szempontból a legmegbízhatatlanabb elemek, s attól félnek, hogy „a túlfűtött gőzkazán szétrobban”. Luther végül arra kérte Sztójayt, halasszák el egy időre, nyilván a szerbiai helyzet stabilizálódásáig a dobrovoljacok áttelepítésének rendezését. Sztójay válaszában hangsúlyozta, hogy Budapesten kedvezőtlen benyomást fog tenni, ha a „konkrétan megígért átvételt” a katonai parancsnokság nem hajtja végre. Luther erre újabb ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy mindent megtesz 2—3 ezer internált fokozatos átvétele érdekében. Mivel szerinte az ellenállás kifejezetten katonai vonalon történik, azt javasolta Sztójaynak, próbáljanak a jó belgrádi összeköttetésekkel rendelkező budapesti német katonai attasén keresztül eredményt elérni.¹⁴⁵

A német külügyminisztérium tehát, miközben egyre csökkentette a tárgyalások körébe vonható szerbek létszámát, ismét katonai vonalra terelte a megbeszéléseket.

Sztójay Homlok Sándor berlini magyar katonai attasén keresztül berlini katonai körökben¹⁴⁶, a kormány pedig Görgey Mihály csendőrfelügyelő és Gaál Lajos csendőrnagy Belgrádba küldésével próbált eredményt kicsikarni. Görgey és Gaál novem-

¹⁴¹ OL K-64 Küm. res. pol. 1941-16-536.

¹⁴² Uo. 1941-16-542. Sztójay 1941. július 20-i számjeltávirata Bárdossyhoz.

¹⁴³ OL K-64 Küm. res. pol. 1941-16-566.

¹⁴⁴ Uo. 1941-16-562.

¹⁴⁵ OL K-63 Küm. pol. 1941-16/7-5256.

¹⁴⁶ Uo.

ber—decemberben már csak 6 ezer dobrovoljác átvételét próbálta elérni a belgrádi német parancsnokságnál.¹⁴⁷ Viszonzásként felajánlották, hogy a magyar kormány hazatelepítené a mintegy 6 ezer főt kitevő szerbiai magyarságot.¹⁴⁸

Október végén Werkmeister német követségi tanácsos és Ghyczy között újabb megbeszélésekre került sor. Ghyczy mindenképpen szeretett volna megszabadulni a dobrovoljácoktól, Werkmeister pedig továbbra is elzárkózott minden konkrét ígéret elől, s ismét felhánytorgatta az augusztus eleji magyar kitoloncolási kísérletet.¹⁴⁹

Miután a németekkel folytatott tárgyalások kimerültek az egyre kevesebb reménnyel kecsegtető ígéretekbe, a kölcsönös szemrehányásokban, és egy tapodtat sem haladtak előre, a magyar kormány hasonló „eredményre” vezető tárgyalásokat kezdeményezett az olasz és bolgár kormányokkal is.¹⁵⁰

1942 januárjában, a Jugoszlávia felszámolásával kapcsolatos német—magyar gazdasági tárgyalásokon, nyilván gazdasági téren tett engedmények fejében, a magyar kormány még egy, ezúttal is eredménytelen kísérletet tett a kitelepítések megoldására. Az időközben elkészített statisztika szerint 48 067 fő „bevándorolt” kitelepítését szertették volna elérni.¹⁵¹

1942 folyamán Bolla Lajos belgrádi ideiglenes ügyvivő és Maksimović szerb menekültügyi kormánybiztos folytatott megbeszéléseket a kitelepítések ügyében.¹⁵² Teljesen feleslegesen, hiszen a megszállt Szerbiában az egymást váltó bábkormányoknak semmiféle beleszólása nem volt az ügyek tényleges vitelébe.

A német kormány időhúzó taktikájának, a belgrádi német katonai körök merev elzárkózásának okát elsősorban abban kell keressük, hogy *az elűzött délszlávokat a német—szovjet háború kitörése után elemi erővel fellángoló népfelszabadító háború egyik kifogyhatatlan utánpótlásának tekintették. A magyar kormány és katonai vezetők körök átfogó kitelepítési tervét tehát végső soron maga a jugoszláv nép hiúsította meg.*

A délkeleti fegyveres erők főparancsnokságának 1941. szeptember 16-i értekezletén Harold Turner, a szerbiai német katonai közigazgatás vezetője a népi-nemzeti felszabadító mozgalom erősödésének okait a következőkben jelölte meg: az oroszországi háború kezdete, a horvátországi szerbek üldözése és Szerbiába menekülésük, valamint a szerbek Bulgáriából és Magyarországról történt kiűzése.¹⁵³ Turner természetesen hallgatott az alapvető okról, Jugoszlávia lerohanásáról és nemzeti függetlenségének felszámolásáról. A német megszállóknak nyilván nem állt érdekében, hogy a háborús céljait egyre komolyabb formában veszélyeztető jugoszláv partizán mozgalom újabb százezres, vagy akárcsak tízezres tömegekkel gyarapodjon.

Hasonló okok miatt szerettek volna a magyar uralkodó körök is megszabadulni a délvidéki szerbektől. A délszláv kitelepítések s a magyarság számbeli megerősítését szolgáló telepítések azonban az ellenforradalmi Magyarország uralkodó köreinek sajátos céljait, mindenek előtt a területgyarapodás igazolását és a jugoszláv föld-reform revízióját is szolgálták.

¹⁴⁷ Görgey és Gaál belgrádi útjáról a kormányt csak 1942. szeptember 9-én tájékoztatták. OL K-27 Mt. jkv. 1942. szept. 9.

¹⁴⁸ A kölcsönösségi megoldás lehetőségével az 1941. dec. 22-i minisztertanács foglalkozott. OL K-27 Mt. jkv. 1941. dec. 22.

¹⁴⁹ OL K-64 Küm. res. pol. 1941-16-798.; 827.

¹⁵⁰ OL K-149 BM res. 1942-2-44.

¹⁵¹ Uo. 1942-6-6821.

¹⁵² OL K-63 Küm. pol. 1942-16/7-405., valamint OL K-149 BM res. 1942-2-7397.

¹⁵³ *Zbornik dokumenata...* XII/1. 154. sz. irat. 404. l.

ВОЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ЮЖНОМ КРАЕ ВЕНГРИИ В АПРЕЛЕ 1941 Г.

Участие Венгрии в агрессии против Югославии, причины и следствия четвертого, вместе с тем последнего, присоединения территории рассматриваются в венгерской историографии в плане внешнеполитических отношений. Опираясь на широкие венгерские и югославские материалы, автор делает попытку показать национальную политику правительства Л. Бардоши в первый период военного управления. В связи с этим автор устанавливается также и на формировании системы военного управления.

В первой части статьи автор описывает пачификацию против сербов, т.н. четников. Исследуя мотивы грубых репрессивных акций, он, в частности, указывает на то, что в апреле венгерское военное управление и правительство стремились в самом зародыше задушить возможность сопротивления, которое могло быть направлено на один из главных столпов внешней политики контрреволюционного режима — на ревизию, в данном случае, в Южном крае. Вследствие этого, чистка на территории Бачка была направлена против возможных наиболее твердых сторонников единой Югославии, против бывших членов организаций четников и добровольцев. Однако, как указывает автор, пачификация, начатая 18 апреля, одновременно являлась и ревизией, проводимой военными методами, и началом венгерских переселений, их находилась в органической связи со всеобъемлющим колонизационным планом венгерски господствующих классов.

Автор касается также и того, по каким внешне- и внутривполитическим мотивам национальная политика по отношению к хорватам на территории Муракез складывалась по-иному, и по каким причинам задержалось введение военного управления на территории Муракез. По мнению автора, за отсутствием точных границ руководящие круги стремились завоевать поддержку, по крайней мере, добиться пассивности, населения территории Муракез, где в большинстве жили хорваты. Не опасаясь международных осложнений со стороны покоренной Сербии из-за зверств против сербов, в муракезском вопросе, именно из-за неустойчивости венгерско-хорватской границы, руководящие круги стремились в то время обеспечить благоклонность Германии и Хорватии.

В последней главе статьи исследуются планы выселения южных славян, живших на территории Бачка, модификация этих планов и провал их осуществления. По неизвестным до последнего времени источникам показаны венгерско-немецкие переговоры о переселении югославов, проявившиеся при этом противоположности интересов. По мнению автора, основной причиной неудачи этих переговоров является то, что южнославянское население, которое предполагалось выселить с территории Бачка и отчасти уже согнанное оттуда, считалось немцами базой югославского сопротивления, принимавшего в то время все большие размеры. Таким образом, планы выселения югославов, разработанные венгерскими руководящими кругами, были провалены в конечном счете самим югославским народом.

Enikő Sajti

MILITARY ADMINISTRATION AND POLICY TOWARDS NATIONAL MINORITIES IN THE SOUTHERN REGION OF HUNGARY. APRIL 1941

Hungary's participation in the aggression against Yugoslavia, the causes and consequences of the fourth and at the same time the last territorial expansion have been explored by Hungarian historiographers mainly as they affect foreign countries.

Referring to extensive Hungarian and Yugoslavian sources the author tries to present the Bárdossy government's policy towards national minorities in the first period of the military administration.

In the first part of the study the author describes the so-called „chetnik” war and pacification. With regard to the motives for the brutal vindictive actions it's pointed out that in April the Hungarian military command and the government wanted to crash at the outset the possibility of any resistance which could have been directed against revision, one of the chief pillars of the counter-revolutionary systems foreign policy — in this case revision in the southern region was meant. This is the reason why mopping up in Bachka was mainly directed against the supposedly most faithful followers of united Yugoslavia, the former members of the „chetnik” organi-

zation and the „dobrovoljac“-s. The pacification beginning on 18th April (at the same time) indicated a Yugoslavian agrarian reform, the revision of settlements carried out by military means, the setting up of Hungarian settlements as well and it was in close connection with the overale settlement plans of the Hungarian ruling classes.

The author examines carefully the foreign and internal political causes of the change in policy towards the Croatia minority in Muraköz in the early days after the occupation and gives reasons why the implementation of military administration was delayed according to the author the ruling classes, without firm boundaries, wished to gain the support of the Croatia majority in Muraköz or at least their passivity with the help of a more tolerant policy towards national groups. On the one hand they were not afraid of international embroilments with conquered Serbia on account of atrocities against the Serbs on the other hand on the question of Muraköz they wanted to secure the friendly disposition of Germany and Ustasha Croatia for the Hungarian-Croatian boundary had not been verified.

The last chapter of the study deals with the plans concerning deportation of Bachka Southern Slavs, the modification and failure of this plans. The Hungarian-German settlement talks, the clash of interests are presented on the basis of hitherto unknown sources.

In the author's opinion the basic cause of failure in the negotiations in the following: the Germans considered the Southern Slav population — which was to be resettled and almost entirely driven out one of the basic elements in the ever-growing Yugoslavian resistance. The settlement plans of the Hungarian ruling classes were frustrated in the last resort by the Yugoslavian people themselves.

BATSÁNYI JÁNOS NAPÓLEONNAK SZÁNT
ÁLLAMELMÉLETI MUNKÁJA 1809-BŐL

A viaskodás—Toldalék (Der Kampf—Anhang) teljességében több mint másfél évszázadig ismeretlenül lappangó kötetpéldányát 1964-ben találta meg Zsindely Endre a schaffhauseni Városi Könyvtárban. Azóta bizonyossá vált, hogy a német nyelven íródott munka mind Batsányi János életművében, mind pedig a magyar irodalomban, eszmetörténetben, illetve történelemben kiemelkedő jelentőségű helyet foglal el.¹ A mű némely részei először 1803-ban láttak napvilágot (a költemény második része teljes egészében és a harmadik rész eleje) Herder folyóiratának az Adrasteanak posztumusz kötetében — névtelenül. Batsányi 1803 után tovább dolgozott ezen a munkáján, és 1809 augusztusában — Bécs francia megszállásakor — készült el a befejező rész, A hűbériségről és az új európai államrendszerről, vagyis a köztársasági alkotmányú monarchiáról szóló elméleti értekezés, a Toldalék.² Alig telt el néhány hónap s a magyar költő művét nem kisebb cég mint a híres Cotta kiadó vette gondjaiba. A Johann Friedrich Cottával folytatott levelezésből azonban nemcsak a munka sajtó alá rendezésének és kiadási előkészületeinek számos nehézségére, hanem annak marakáns, tendenciózus politikai tartalmára is fény derül. Batsányi a német mellett francia nyelvű kiadást akart készíttetni, hisz művét elsőik között Napóleonnak szerette volna átnyújtani.³ A Der Kampf—Anhang 1810-ben ugyancsak névtelenül jelent meg Tübingában, s a kiadás helyéül mindössze Deutschland lett feltüntetve.

A Toldalékban kifejtett politikai program ismeretében persze ez az anonimitás, Batsányi félelme a gyalázatos bécsi titkosrendőrségtől korántsem tekinthető a Kufsteint megjárt ember alaptalan gyanakvásának, túlzott óvatosságának.⁴ Erről meggyő-

¹ A Der Kampfra vonatkozó legfontosabb szakirodalom. ZSINDELY ENDRE: Egy értékes hungarica: Batsányi János 1810-es mostanáig lappangó műve a Schaffhauseni Városi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle*, 1964. 1. sz. 62—65. I. KERESZTURY DEZSŐ: Batsányi egy elveszett műve nyomában. *A könyv*, 1964. 3. sz. 74—77. I. ZSINDELY ENDRE: Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (a továbbiakban ItK) 1964. 1—2. sz. 65—81. 216—229. I. KERESZTURY DEZSŐ—TARNAI ANDOR—ZSINDELY ENDRE (sajtó alá rendezte): Batsányi János Összes Művei, (a továbbiakban BJÖM) IV. Bp. 1967. 140—169. I. TARNAI ANDOR: Batsányi Der Kampf-ja (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával). ItK, 1967. 3. sz. 265—274. I. SZAUDER JÓZSEF: Génusz és Torzó (Batsányi Der Kampf-jához). in: SZAUDER JÓZSEF: Az estve és Az álom. Bp. 1970. 297—307. I. KERESZTURY DEZSŐ: Napóleon mint „Felszabadító” — magyar szemmel. *Helikon*, 1976. 2—3. sz. 219—225. I. MÉREI GYULA (főszerk.)—VÖRÖS KÁROLY (szerk.): Magyarország története 1790—1848 I. Bp. 1980. (a továbbiakban Magyarország története 5/1) 460. l.

² BJÖM IV. Bp. 1967. 142—153. 159—160. l.

³ „Nebst dem Einen wären mir eigentlich noch 2 bis 3 Abdrücke unentbehrlich. Dem Kaiser Napoleon selbst soll ein gedrucktes Exemplar zugleich mit der hier zu veranstaltenden Uebersetzung übergeben werden.” (Batsányi János levele Johann Friedrich Cottához. Párizs, 1810. május 20. in: BJÖM IV. 184. l.)

⁴ „Sie, mein edler Freund! haben von dieser schändlichen geheimen Polizey von Wien nichts zu besorgen; an der nöthingen Vorsicht und Weisheit aber werden Sie es nicht fehlen las-

zódhatunk akkor, ha idézzük a Habsburg monarchia alattvalóinak politikai lehetőségeit jellemző, a meghurcoltatás életrajzi mozzanatától átitatott, s az 1789. augusztus 26-i Jogok Nyilatkozatával szembesített sorokat. Így II. Ferenc császár birodalmában az ember „... mintegy törvény nélküli! Őt ... csak parancsok, rendeletek, pátensek stb. (amelyeket ott persze törvénynek neveznek és számára annak is kell számítaniuk) útján rendszerint (a hatalom) kénye-kedve szerint, nem is annyira irányítják, vagy mint valami örökké kiskorú gyermeket járószalagon vezetik, mint inkább értelem — és akaratnélküli állatként mindenféle kényszerítő eszközzel, kancsukával stb. hajtják; ... Nem polgára az államnak; ... nem is alattvalója, csak cselédje, csak rabszolgája urának. Érdeme, egyetlen erénye a hallgatás és engedelmeskedés; amiként viszont a gondolkodás és szabad véleménynyilvánítás megbocsáthatatlan, nagy bűncselekmény, amiért a legszigorúbb büntetéssel kell sújtani és a leggyűlötebb névvel illetni. Végezetül nem személy, hanem csak tárgynak számít! ... kivéve akkor, ha születés vagy különös kegy folytán ama kivételezett kasztok egyikéhez tartozik, amelyeknél a véletlen lép az érdem helyére, ... hogy közreműködjenek a többség elnyomásában és lealacsonyításában.”⁵

A névtelenségbe burkolózás úgymond „praktikus” oldala mellett viszont érdemes figyelni arra az intellektuális magatartási lehetőségre is, mely egy raynali hivatkozás totális látásmódjának követelményével alátámasztott, a félelemtől és reménytől egyaránt megtisztult lelkületű embernek az alapelemek metafizikájától a történelmi folyamatok biztos áttekintési igényéig terjed.⁶

A viaskodás—Toldalék általános jellemzésére vonatkozóan mindenekelőtt a kritikai kiadás értékelő gondolatait idézzük. Így »nem túlzás azt állítani, hogy a nagy vers és a hozzá fűzött prózai kommentár a politikus költő 1796 és 1809 közötti másfél évtizedének fő műve: ebben tesz minden részletében impozáns kísérletet, hogy 1795-re már kialakult, de a meghurcoltatás és fogság hatására szétőredezett világképének egységét újra helyreállítsa, s hogy az európai politika újabb fordulatai után új gyakorlati feladatot tűzzön maga elé. A Der Kampf a költői pálya egészében szemlélve nem más, mint politikai kommentárral kísért lírai beszámoló, melynek leküzdése után a „Látó” szeme előtt új lehetőség jelenik meg, Napóleon meggyőződéses támogatása.«⁷ E néhány sor ürügyén szabadjon leszögeznünk itt azt is, hogy miután dolgozatunk Batsányi János államelméleti koncepcióját vizsgálja, a Toldalékkal (Anhang) mint önálló gondolati egységgel foglalkozunk. Ezért a munka úgymondóai részére csak annyiban utalunk, amennyiben ez történelmi, társadalmi s politikai szempontokat követő eszmefuttatásainkhoz — figyelembe véve a műalkotás egységes egészét — elengedhetetlenül szükséges.

sen.” (Batsányi János levele Johann Friedrich Cottához. Párizs, 1809. december 21. Uo. 175—176. l.)

⁵ Toldalék. in: BJÖM IV. 135—136. l.

⁶ Uo. 106. l. A Toldalék 1. számú jegyzetének idézete közvetlen folytatása annak a raynali gondolatnak, melyet Batsányi már 1792-ben boncolgatott az Elegyes dolgokban. „Az Igazságnak felséges képe, úgy mond RAYNÁL, mindenkor előttem volt. Oh szentséges Igazság! Te valólag egyedül, a’ kit tiszteltem. Hogy—ha lesznek munkámnak még Olvasóji a’ jövőendő százakban; tehát azt akarom: hogy, látván, mennyire ki-fejtettem én magamat minden pártos indulatokból és elő-ítéletekből, ne tudgyák a’ tartományt, melyben születtem; ne tudgyák, mi-némű Igazgatás alatt éltem, milyen hivatalokat viseltem, mitsoda hitet vallottam: azt akarom, hogy mindnyájan polgár-társoknak, baráttyoknak tartsanak.” (Elegyes dolgok. in: BJÖM II. Bp. 1960. 242—243. l.) Vö. RAYNAL, G. T.: Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les Deux—Indes. I. Neuchâtel & Genève, 1783. Introduction. 3. l.

⁷ BJÖM IV. 141. l.

A vonatkozó szakirodalom általános megállapítása, hogy A viaskodás—Toldalék a válságokat leküzdeni megpróbáló Batsányi heroikus és kétségbeesett kísérletét példázza. A felvilágosodás alapelveit igyekszik egyeztetni korának politikai eseményeivel, vélt vagy valós lehetőségeivel. Szauder József elsőik között mutatott rá arra, hogy a Der Kampf lírája, valamint az Anhang meditációja nemcsak egy nagy lelki válság leküzdésének terméke, hanem előmozdítója is, hisz sajátosan a lélekben zajlik le ez a viadal és nem annak társadalmi valósággal elnyert kontaktusában.⁸ A verses rész az egyén — emberi nem, a költő — Géniusz, illetve a költő — Múzsza viaskodása sötétség és fény, feudalizmus és polgári haladás történelmi alternatívájában. A történelmi realitás és a felvilágosult ideák viadala már-már a haladás erőinek kudarcát vetíti előre, ám ezen a ponton belép Napóleon alakja mint a szükségszerű progresszió valós kibontakozásának letéteményese.

„Így hát uralkodó lehet a kunyhó fiából,
Hazája támasza a harcban és tanácsban.
A népek rettenete vagy büszkesége. ...
Kinek merész, rettentően csendes bátorsága előtt
Elsápad a nép leggőgösebb zsarnoka — ...

Most trónusokat rendít meg és dönt le itt
Hősi útjának óriáslépteivel,
Aztán ha az előrelátás úgy kívánja,
Okos önkénnyel másnak juttatja ezeket;
Ott felráz igájukból megszabadított nemzeteket,
S bölcs kíméléssel saját értékük,
Emberi méltóságuk fennkölt tudatára emeli őket,
És baráti kézzel vezeti el őket céljukhoz,
A polgári boldogsághoz és igazi közjóléthez,
Biztosan kimért léptekkel.”⁹

E néhány kiragadott sorral is jól érzékeltethető politikai perspektíva feltárásának és elemzésének tudományos igényével íródott Toldalék Batsányi János legjelentősebb politikai, s egyetlen államelméleti munkájának tekintendő. Történelemszemléletének tengelyében a herderi evolucionizmus és az alkotmányos, felvilágosult reformokat megvalósító monarchia gondolatköre hasonul Közép-Kelet-Európa napóleoni felszabadításának reményéhez. Bonaparte ugyanis a felülről jövő polgári reformok mihamarábbi megvalósulásának óhajában vált a nemzeti s haladó törekvések hordozójává, a Toldalékban kifejtett eszmék megvalósítására hivatott történeti személyiséggé.

Az 1792 óta herderiánus eszmei ösvényeken járó Batsányi a „lassú forradalom” az evolúció módszere révén kibontakozó társadalmi haladás híve volt.¹⁰ Már a franciaországi változások átgondolt értékelése kapcsán rámutatott arra, hogy ott „mint valami színházban, látni lehet, mily szörnyű viharok között kell hanykolódnia az állam hajójának, ha — míg kormányosai alusznak — váratlanul forgószél ragadja meg, s az emberi szenvedélyek erőszakos hullámainak játékává lesz; látni mekkora és mily szörnyű veszélyekkel kell megküzdeniük az emberek annyi millióinak és mennyi idő-kig! — ha az államgépezet gondatlanság vagy a vezetők járatlansága, esetleg rossz-

⁸ SZAUDER JÓZSEF: i.m. 297—298. l.

⁹ A viaskodás. in: BJÖM IV. 100—101. l.

¹⁰ Vö. Mentőírás a Martinovics-perben. in: BJÖM II. 590. l.

akarata folytán, kifordul sarkaiból.”¹¹ Batsányi mind a forradalom elsősorban robespierrista túlzásai okozta „anarchiáját”, mind a reakció természetellenes, fejlődést visszahúzó s gátló gyakorlatát elvetette. Sőt, ok-okozati összefüggésben épp a természeti törvényből eredő evolúció gátjául szolgáló reakció következménye lesz az alaktalan forradalmi káosz anarchiája.¹² Evolucionista fejlődéskoncepciójának szellemében ezért kell mindenkor „okos, a korszaknak és a nép jellemének megfelelő eszközökkel megelőzni a bajt. Lassan kell ugyan és biztosan, mint a természet, előrehaladni, és az emberek lelkületét előkészíteni. Az értelmet kell felvilágosítani, az eszt meggyőzni, hogy az akaratot vezetni lehessen. Ezt nem lehet másképpen elérni, csak az ész és jószándék általános elveinek megfelelő és a társadalom célját szolgáló nevelés által és sok jó fejjel és szívvel megáldott férfiú együttműködése által. Boldog az az állam ahol ez történik és dicső a kormányzat, amely az ilyen férfiakat megvédelmezi. Ahol az emberek az államhoz való kapcsolataikat, a társadalmi lét előnyeit felismerték, és az ezekből származó kölcsönös kötelezettségeikről világos fogalmat alkottak — ahol szabadon hozott, s az általános jólétet biztosító törvények uralkodnak; ott nem kell semmiféle felfordulástól félni, ott egyesek hangja nem kelthet általános elégtelenséget, és nem zavarhatja meg a nyugalmat.”¹³

A viaskodás—Toldalék írója ugyanezen gondolatokat éli át, ugyanezen eszmék beteljesedését álmódja még egyszer végig. Programja a napóleoni Európa békés, parasztlázadásoktól és polgárháborútól egyaránt mentes diadala. Reformjai a korabeli magyarországi, illetve közép-kelet-európai társadalmi, politikai viszonyokhoz mérve a szó marxista értelmében forradalmi eszmék, hisz a feudális rendet eltörlő polgárosodás minőségi átalakulását, lényegét tekintve a tőkés formáció megvalósítását célozzák. Ideológiai naivitását Közép-Kelet-Európa elmaradott gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai nemcsak magyarázzák, hanem egyúttal mentik is. Reformizmusa tulajdonképpen a francia mintához vezető út anarchikus, „rémuralmi” tévelygései akarja elkerülni.

Ebben az összefüggésben, logikai sorban lesz Napóleon a forradalom nagy művének méltó bevezetője és konszolidálója, a természet követelményeinek megfelelő evolucionizmus megtestesítője, aki a kor szellemének megfelelően kezébe vette a kormány gyeplőjét, majd a forradalmi Franciaország államát „(a demokratikus anarchia és a királyság) szörnyű zátonyai között... bevezette a szabadság, egyetértés és boldog dicsőség kikötőjébe.”¹⁴

A Toldalék politikumának középpontjában a politikai szabadság és az állampolgári viszony dilemmája, azaz a jog eszményén felépülő alkotmányos monarchia áll. A francia felvilágosodás filozófusain kívül¹⁵ Batsányi alkotmányos monarchiáról alkotott elképzeléseire leginkább Wieland majd Kant hatott.¹⁶ Wieland 1791-ben

¹¹ Uo. 587. l.

¹² „Én mindazokból amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolúció, még pedig, mivel az észnek józan világossága előre nem ment, *revolution à la Hora és Gloska* fog lenni.” (Batsányi János levele Aranka Györgyhöz. Kassa, 1793: február 10. in: Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Kiadta TOLDY FERENCZ. Pest, 1865. 252. l.) Egyébként ugyanezt a konklúziót vonja le Raynal is a Pugacsov felkelés kapcsán. „Cette agitation, dont les suites pouvoient bouleverser l'état, fit comprendre qu'il falloit apprivoiser les ours avant de briser leurs chaînes, que de bonnes loix des lumières devoient précéder la liberté.” RAYNAL, G. T.: i. m. III. 48. l.)

¹³ Mentőírás a nádorhoz. in: BJÖM II. 548. l.

¹⁴ Toldalék. in: BJÖM IV. 130. l.

¹⁵ Vö. VOLTAIRE. F. M.: *Lettres philosophiques* I. Paris, 1937. 89. l. MONTESQUIEU, CH. DE: *A törvények szelleméről* I. Bp. 1962. 312—325. l. RAYNAL, G. T.: i. m. IX. 68—80. l.

¹⁶ Wieland hatását már a Magyar Museum — Deutsches Museum névválasztásának párhuzamában felfedezhetjük. Batsányi maga írja a Magyar Museum Bé-vezetésében, hogy

könyv formában is kiadott Neue Göttergespräche-jét egy évvel később lefordította, majd közölte a Magyar Museumban Beszélgetés címmel.¹⁷

Az érett gondolkodó Wieland a felvilágosult despotizmus idealizált bűvkörében élt. Olyan kormányformát velt a jozefin rendszerben felfedezni, amely kizárólag a humanizmus elvárásait követi. Bízott abban, hogy a modern uralkodói stílus egyre jobban félreveszi a despotizmust, a zsarnokságot, miközben merészen alárendeli az uralkodó egyéni akaratát a törvények szükségszerű uralmának. Ilyen eszmei háttérrel fogadta a nagy francia forradalmat is. 1789 hatására elvetette az emberiség kiskorúságát hirdető Sonnenfels—Martini teóriát és kijelentette: az emberiség Európában elérte a felnőtt kort.¹⁸ Úgy tűnt számára, hogy a forradalmi Franciaország alkotmányozó nemzetgyűlésének eredményei minden várakozást felülmúlnak! Elvei eleget tesznek mind az egyetemes értelemnek, mind pedig az emberi társadalom természetének, hisz az államiság szilárd talpazatán állította helyre az uralkodó — alattvaló viszony várva várt harmóniáját. Kanthoz hasonlóan abban bízott, hogy az alkotmányos monarchia Franciaországa megvalósítja politikai eszményüket, mely a törvények uralmában, a jog államában, az értelem világos kifejlődésében ölt testet. (A sans-culottizmus mozgatórugói épp ezért rejtve maradtak előtte).¹⁹

A Beszélgetés politikai ideája az alkotmányos monarchia konklúzióját fogalmazza meg. Erzsébet angol királynő szavaival élve „egy kevés-számú, a' közönséges okosságra 's a' polgári társaságnak természetére épült tzikkelyekből álló *Constitutio* az a' tsalhatatlan, könnyű, és egyetlen egy eszköz, mellyel a' politikai társaságnak minden *orvosolható* fogyatkozásain segélyteni, az Igazgató és Alatt-valók között a' leghetőbb egyezést helyre állítani, és az Országoknak boldogságát meg-mozdúlhatatlan talpra helyeztetni lehet.”²⁰

A Toldalék a történetiség igényével közelít ehhez a kérdéshez, amennyiben az „Európai Köztársaság” valójában soha nem létező fikciójának felvillantásával igyekszik bemutatni azt a folyamatot, melynek „előbb vagy utóbb, végül mindenütt alkotmányos monarchia megalapozásához kellett volna vezetnie!”²¹ Ezzel tulajdonképpen a jogeszmény hiányán keresztül igazolja a szerző: az az Európa, melyben kinek-kinek jogai mindenki kötelességeiből származnának, alapjaiban idegen gondolat volt a feudális kormányzatok államférfiai előtt.²² Batsányi — korának antifeudális gondolkodóihoz hasonlóan — épp az abszolutista monarchiák Európájának korhadtságára mutatott rá akkor, amikor a francia események konklúziójában és a Code Napoleon rendszerében átlátnak a jog diadalát emelte ki. A Der Kampf—Anhang ennek jegyé-

„a Német *Litteratura* egy ilyen Gyűjtemény által jött leg-inkább virágzásba, úgy-mint a' *Bremische Beiträge* által! ...A' leg-újabb ilyen-nemű munkák: *der deutsche Merkur*, mellyet Wieland ad-ki. Kezdődött 1773-ban, és most-is folytatódik. *Deutsches Museum*,... hasonló-képpen most is folytatódik.” (Bé—vezetés. in: BJÖM II. 100. l. Vö. KÓKAY GYÖRGY: A magyar hírlap — és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). Bp. 1970. 440. l. továbbá KÓKAY GYÖRGY (szerk.): A magyar sajtó története I. 1705—1848. Bp. 1979. 211. l.)

¹⁷ Beszélgetés. in: BJÖM II. 214—239. 1. Vö. JÁSZAI REZSŐ: A francia forradalom történetirása hazánkban. Szeged, 1896. 33—34. l.

¹⁸ „Akármennyig tartson bár a' gyermekiségnek... ezen idő—szakasza, valahára el kell annak az időnek jöni, mellyben az emberek nem hagynak többé magokkal mint gyermekekkel úgy bánni, nem *akarnak* többé tsalattatni,...” (Beszélgetés. in: BJÖM II. 236. l.) Jól érzékeltethető e ponton a német felvilágosodás eszmekörének hatása. Kant például azt írja, hogy „a felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából! Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék.” (KANT, I.: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás. in: KANT, I.: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Bp. 1980. 77. l.)

¹⁹ DROZ, J.: L'Allemagne et la Révolution française. Paris, P. U. F., 1949. 322—324. l.

²⁰ Beszélgetés. in: BJÖM II. 238. l.

²¹ Toldalék. in: BJÖM IV. 111. l.

²² SOREL, A.: Európa és a francia forradalom. Bp. 1888. 12. l.

ben foglalkozik a társadalmi szerződés találmányával, „az állam legjobb és legcélszerűbb megszervezése és igazgatása” problémájával.²³

Tudjuk, Batsányi az alkotmányos monarchia híve volt. Az abszolutista monarchiakat mint önmagukat túlélő reakciós kövületeket tekintette, de Rousseau nyomán elhatárolta magát a „tisztá demokrácia” gondolatától is, hisz „hol lehetne a földön már most csak egyetlen olyan többmillió népet ... találni, amely eléggé értelmes és érett lenne rá, vagy a morális jószág olyan fokára jutott volna, hogy egy többszáz, bármily jól megválasztott képviselői gyülekezet által nyugodtan kormányoztathatná magát?”²⁴

Batsányi despotizmusbírálatát két elemet állít előtérbe. Az egyik a fejedelem és a nép között létrejött társadalmi szerződés megszegése, illetve szándékos mellőzése, a másik pedig az ebből eredő jogviszony és joggyakorlat. A Toldalék az önerőből polgári létre emelkedett harmadik rend egyik szószólójának, Sieyès abbé híres Mi a harmadik rend? című röpiratának forradalmi gondolatait szegezi szembe ezzel a gyakorlattal. Batsányi húsz év távlatában szinte filológiai pontossággal adja vissza 1789 tavaszának követeléseit, hangsúlyozva, hogy Közép-Kelet-Európa feudális önkényuralom által elnyomott alattvalóinak „nagy többsége, a nép, maga a nemzet! ... a nemzet, amely minden kellene hogy legyen, de mégis semmi! amelynek nevét és jogait most néhány ezer, vagy néhány száz ember bitorolja, azok, akik a jog nélküli barbár időkben a nép uraivá és képviselőivé tolták fel és szervezték meg magukat, és akik a nemzetet azóta közösen nyomták el s állandóan el fogják nyomni mindaddig, míg az ezt a törvényes rendetlenséget és hagyományos zsarnokságot többé már nem bírja vagy nem akarja elviselni.”²⁵

Ebből adódik, hogy a korszellemnek megfelelően, a revolúció anarchiájának megakadályozása végett, a herderi reformfelfogás útmutatóit követve — a polgárosodás eszméinek megfelelően — felülről jövő reformok révén kell átalakítani az államot, a kormányformát. Az uralkodó és a nép között tehát közös megegyezés alapján ismét helyre kell állítani a jogi viszonyt, azaz az alkotmányos monarchiát. Ez az alkotmányos monarchia tulajdonképpen egy olyan eszményi alkotmányon nyugodna, amelynek magvát a Code Napoléon antifeudális elvei alkotnák,²⁶ mivel „alapelveit és lényegesebb meghatározásait tekintve immár hamarosan az egész európai emberiség kódexévé lesz s a polgárosult világot valószínűleg örökre biztosítani fogja a feudális garázdálkodás bármiféle visszatérése ellen.”²⁷ Ennyiben, de csakis ennyiben minden országra alkalmazható alapelvekről, egyfajta eszményi alkotmányról van szó. Batsányi azonban — szem előtt tartva a herderi nemzeteszmeny egyediséget hangsúlyozó vonásait — nem feledkezik meg a nemzeti karakter, a történelmi múlt mindenkor fontos szerepének, sajátos jegyeinek fontosságáról sem.²⁸ Így a Code Napo-

²³ Toldalék. in: BJÖM I. 118. l.

²⁴ Uo. 119. l.

²⁵ Uo. 125. l.

²⁶ TOUCHARD, J.: Histoire des idées politiques II. Paris, P. U. F., 1959. 470—471. l.

²⁷ Toldalék. in: BJÖM IV. 121. l.

²⁸ Herder a nemzetet az emberiség alapegységének és letéteményesének tekintette. Történetfilozófiai írásaiban kibontott organikus államelméletének értelmében a nemzeteket egy—egy megszülető, fejlődő és hanyatló élő organizmusként tartotta számon. Minden egyes organizmus magába olvaszt egy alkotó és egy irányító erőt. Ezek teszik ki a népek genetikus szellemét, az illető nemzet karakterét, mely „csodálatos és különös. ... Megmagyarázhatatlan és kiolthatatlan: egyidős a nemzettel, egyidős az országgal, ahol a nemzet lakozik.” (HERDER, J. G.: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Bp. 1978. 211. l.) Gyakorlatilag a történelem minden jelenségében kinyilatkozik; a nyelvben, az irodalomban, a vallásban, a művészetben, a szokásokban, az ország törvényeiben. Mindezen kifejezési formák összessége alkotja a nemzeti

léon nem valamiféle merev minta a számára, hanem eszme, méghozzá a polgári átalakulás progressziójának hordozója, rendszerező alapelve.

Ezek előrebocsátása mellett a Toldalék egy olyan jogeszményt körvonalaz, melynek szellemében „az alkotmányos vagy köztársasági uralkodó ... nem országos fejedelme, nem ura és birtokosa a földnek ... még kevésbé az embereknek... Az ő főhatalmi jogai és kötelességei a polgárság, vagyis az egész államterület polgári vagy lakói összességének jogain, a nemzet akaratán, teljes testi és erkölcsi képességein alapsznak. Hatalommal ... kormányoz, olyan formák között, amelyek meg vannak határozva és le vannak fektetve az alapalkotmányban; olyan törvények szerint, amelyek az illető ország és nép szükségleteire és jellemére, erkölcsére, hajlamaira, sajátosságaira és szokásaira vannak szabva, tehát a közjóra; az összesek boldogulására.”²⁹

A Toldalék napóleoni felszabadítást reménylő felvilágosult államelméleti absztrakciója és a francia fegyverek diadalának európai gyakorlata között azonban egyre mélyebb szakadék tátongott. Az ellentmondás egyik oldala kétséget kizáróan a napóleoni diplomácia azon eljárásában keresendő, „mely szerint az olyan nemzeteket, melyekről feltehető, hogy egykori függetlenségük emlékét még nem adták föl egészen, hatalmas fegyverekül vegye alkalmazásba azon államok ellen, amelyeket háborúval meg akart támadni.”³⁰ Ime a „divide et impera” francia variánsa! Specifikus vonása, hogy a dunai monarchia feudális viszonyai közepette a napóleoni „megosztás” vitathatatlan polgári tendenciákat jelentett, ez pedig gyűlöletesen idegen volt a Habsburg monarchia nemesei, arisztokratái előtt. Szabadjon e helyütt külön nyomatékkal utalnunk arra, hogy az 1790-ben még nagyhangú magyar nemesség most a jól kiszámított osztályérdek szempontját nézve szolidaritással húzódott a ferenci kabineti abszolutizmus Habsburg sasának védőszárnyai alá.³¹ Napóleon magyarokhoz intézett kiáltványa pusztába kiáltott szó maradt, ékes bizonyságául a bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály érdekszövetségének. A francia császár kezében pedig az az Európa s benne az a Magyarország, melyben a Toldalék írója reménykedik, ekkor nem több mint a francia diplomácia fegyvertárának hatásos eszköze. Így amikor az 1809-es háború győztese megfenyegette II. Ferenc császárt; ha nem köt békét, a megszállt területeken bevezeti a francia rendszert, a Code Napoléont, megsemmisíti a feudalizmust, s a Habsburgok három országát erővel szétválasztja (Ausztria, Magyarország, Csehország), az osztrák uralkodó habozás nélkül elfogadta a schönbrunni feltételeket.³² Sőt, Mária Lujza főhercegnő és a „Minotaurusz” házassága immár dinasztikus alapokon kikristályosítandó osztrák—francia szövetségi rendszert hivatott deklarálni!³³ Az irdatlan francia határok (Neymen, Gibraltár, Messina, Hamburg, Zára, Laibach) ura persze ezzel még nem mondott le nagy tervéről, az egységes Európa eszméjéről, az európai törvénykönyv, a közös törvények, az azonos súly-, mérték- és pénzrendszer gondolatáról. Ám korántsem arról van szó, hogy ezek szerint a történelmi pillanat nem igazolta Batsányi úgymond bonapartista illúzióit. A történelem végkifejlete az, mely mind Bonaparte tábornok, mind Napóleon császár Európa-koncepcióját egy zsarnok Európa-ábrándjává „degradálta”.³⁴

kultúrát. A kifejezési formák egyediek, ezért két nemzet eleve nem rendelkezhet azonos kultúrával. Vö. HERDER, J. G.: i. m. 403—406. l. DROZ, J.: i. m. 338. l.

²⁹ Toldalék. in: BJÖM IV. 126. l.

³⁰ WERTHEIMER EDE: I. Napóleon viszonya Magyarországhoz. *Budapesti Szemle*, 1883. 161. l.

³¹ GONDA IMRE—NIEDERHAUSER EMIL: A Habsburgok. Bp. 1977. 158—159. l. Magyarország története 5/1. 451—459. l.

³² Magyarország története 5/1. 454. l.

³³ CASTELOT, A.: Napóleon. Bp. 1972. 540—568. l.

³⁴ LAS-CASES, E. DE: Napóleon à Sainte-Hélène. Le mémorial. Paris, Librairie Nilsson, év nélkül. 51. 105. l. FOURNIER, A.: I. Napóleon életrajza III. Bp. 1920. 291—292. l. CASTELOT, A.: i. m. 566—567. l.

Az ellentmondás másik pólusát viszont azok az elképzelések jelezték, melyek a francia szupremácia Európájában jogi forradalmat és önálló nemzeti államok létrehozását várták Napóleontól.³⁵ E remények irrealitását úgy hisszük nem kell bővebben ecsetelnünk. Szükségesnek tartjuk ellenben felhívni a figyelmet az alkotmányos átalakítást végrehajtó reformer kép szabadkőműves eszmekörben fogant gyökereire. A Toldalék hosszan idézi Schiller Posa márkijának szavait, aki az uralkodó meggyőzése révén akarja lerombolni az abszolutista rend feudális szisztémáját, bevezetve az alkotmányos monarchiát létrehozó reformok polgári tendenciákat megvalósító sorozatát.³⁶ Franz Mehring elsők között mutatott rá, hogy Posa márki elképzelései mögött leginkább Adam Weishaupt illuminátusainak reformgondolatai lelhetők fel, a meggyőzés naiv, utópista módszerének polgári súlytalanságával egyetemben.³⁷ Batsányi Schiller párhuzama logikus és nyilvánvaló. A Posa márki képviselte feudális Európát megreformáló és átalakító államférfiúi nagyság nem pusztán elképzelés többé, hanem történelmi valóság, politikai gyakorlat, Bonaparte Napoleon személyében.³⁸

Az „alkotmányos egyeduralom” vagy „köztársasági monarchizmus” eszméje tehát azt jelenti, hogy a felvilágosodás politikumának megfelelően az állam mindenhatóságát az ész csálhatatlanságának szolgálatába állítja a Toldalék koncepciója.³⁹ Ami a szuverenitást illeti, Batsányi — Rousseau útmutatását követve — annak klasszikus eredetéhez nyúl vissza.⁴⁰ A nép kezébe helyezi azt, úgy fogva fel mint a köztársaságkori Róma közgondolkodása, mely szerint „olyan az állam igazgatása, akár a gyámság, azok javára kell szolgálnia, akiket ránk bízta, s nem azokéra, akik a megbízást kapták.”⁴¹ Ez elv kimondásáért adózik örök tisztelettel II. József emlékének, elsősorban ehhez hasonló megnyilatkozásokra kell gondolnunk akkor, amikor Batsányi jozefinista jellegű illúzióit emlegetjük.⁴² A Code Napoléonon nyugvó Európa-koncepció szellemében uralkodó „királyok nagy királya”,⁴³ valamint a polgárkirályok esetében nem arról van szó, hogy az állam mindenhatóságát csökkentik a polgári szabadság javára, hanem arról a gyakorlatról, hogy „e mindenhatóság segélyével kényszerítsék a polgárokat, fölvenni az új vallás kereszttségét.”⁴⁴ A Toldalék konzulúziójában ennek belpolitikai vetülete a közjog alapján nyugvó polgári rend születése, míg külpolitikai aspektusa „az európai szövetség, vagy államtársulás összes hatalmaira

³⁵ Toldalék. in: BJÖM IV. 128. l.

³⁶ Vö. SCHILLER, F.: Don Carlos, III. felvonás X. jelenet. in: Friedrich Schiller összes drámái I. Bp. 1970. 421—437. l.

³⁷ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Schiller. Bp. 1953. 98—99. l.

³⁸ Toldalék. in: BJÖM IV. 129. l.

³⁹ Szauder József idézett tanulmányában rámutat arra, hogy Batsányi egyik forrásul Kant örök béke tervezetét használta fel. Ennek megfelelően „republikánizmus az az államelv, amely a végrehajtó hatalmat a törvényhozótól elkülöníti.” (KANT, I.: Az örök béke tervezete, Bp. 1918. 34. l.) SOREL A.: i. m. 139. l.

⁴⁰ „A képviseleti eszme új dolog, a hűbéri kormányzatból, ebből az igazságtalan és abszurd kormányzatból származik, amely alatt az emberfaj lealjasult és szégyenletessé vált az ember név.” (ROUSSEAU, J. J.: A társadalmi szerződésről. in: ROUSSEAU, J. J.: Értekezések és filozófiai levelek. Bp. 1978. 560. l.)

⁴¹ CICERO, M. T.: A kötelezettségek. in: Marcus Tullius Cicero válogatott művei. Bp. 1974. 285. l.

⁴² Vö. Toldalék. in BJÖM IV. 121. 132. l.

⁴³ „...Ó, legyen erős,
Nagylelkű, s ontson bőségszarujából
Emberi boldogságot — hagyja érnei
A szellemet az ön világa tágas
Épületében. Adja vissza nekünk
Azt, amit elvett. Milliő királynak
Legyen királya.” (SCHILLER, F.: i. m. 431. l.)

⁴⁴ SOREL, A.: i. m. 140. l.

egyformán kötelező és sérthetetlen nemzetközi jog lerögzítése.”⁴⁵ A Batsányi rajzolta Napóleon-kép ezáltal válhat az örök béke eszméjének hordozójává, kontinuitásában még egyszer felvillantva azt a letűnt illúziót, melyet a francia felvilágcsodás nagy teoretikusai tápláltak a néhai felvilágosult despoták iránt.⁴⁶

Hogyan értékeliük ezek után — mintegy az itt leírtak összegzéseképpen is — A viaskodás—Toldalék politikai koncepcióját, történelmi perspektíváját?

A művet — elsősorban aktuálpolitikai jegyek alapján — bonapartista röpiratként tartja számon szakirodalmunk. Szauder József árnyalatnyi finomságokra kiterjedő elemzése túl azon, hogy felhívja figyelmünket Kant idézett munkájára, elsősorban az esztétikum oldaláról, illetve a költői szubjektum felől közelíti meg a műalkotást. A bonapartista illúzió és az egyéni sors tragikumának antagonizmusába ágyazza Batsányi politikai elveit, miközben kibontja az alkotói én jegyeit.⁴⁷

Tarnai Andor írásai logikus és megalapozott érvekkel mutatják ki a költői eszmény és a történelmi valóság ellentmondásait, hangsúlyozva, hogy „a német közönségnek író Batsányi János magyar bonapartista volt, és mint ilyen, egészen más elbírálás alá esik, mintha a megfelelő német irányzat híve lett volna.”⁴⁸

Keresztury Dezső a történelmi összefüggések jegyében figyelmeztet arra, hogy a magyarországi bonapartizmus előzményei, szellemi előfutárai már II. József alatt feltűntek, hisz a jozefinista adminisztráció felépítéséhez és kiteljesítéséhez szükséges honoratior értelmiségi rétegek vonták először — történelmi tényekkel is alátámasztott korszerű érveléssel — kétségbe a Habsburg monarchia létjogosultságát.⁴⁹

Kosáry Domokos Napóleon és Magyarország című tanulmányában hatalmas tényanyagot „felvonultatva” igazolta, hogy nálunk a bonapartizmusnak volt egy első hulláma, amelyet Bonaparte Napóleon személye és a francia diplomácia által megcsillantott lehetőségekben kell keresnünk. Osztálybázisként a volt jakobinusokat jelöli meg, kiemelve az antifeudális, felvilágosult polgári tendencia és az uralkodó feudális jellegű nacionalizmus perspektíváját. Így az említett magyar bonapartizmus döntő eleme a polgári haladás, valamint a Habsburg birodalomtól történő elszakadás nemzeti függetlenségre szólító gondolata.⁵⁰

⁴⁵ Toldalék. in: BJÖM IV. 128. 1.

⁴⁶ Vö. „Ose davantage & donne le repos à la terre. Que l'autorité de ta méditation, que le pouvoir de tes armes force à la paix des nations inquiètes. L'univers est la patrie d'un grand homme: c'est le théâtre qui convient à tes talents. Deviens le bienfaiteur de tous les peuples.” (RAYNAL, G. T.: i. m. II. 308. 1.) Illetve „Otez de devant mes yeux cette épée qui m'éblouit et me blesse. Puissé-je voir Frédéric le juste et le redouté ses états d'un peuple nombreux dont il soit le père! et J. J. Rousseau, l'ennemi des rois, ira mourir au pied de son trône.” (ROUSSEAU, J. J.: Au roi de Prusse. Du 30. octobre 1762. in: Oeuvres complètes de Jean—Jacques Rousseau tome XV. Correspondance II. Paris, 1835. 105. 1.) Nagy Frigyes ürügyén szeretnénk e néhány sorral érzékelteni azon illúzió folytonosságát, mely mind a felvilágosult despotizmusban, mind a napóleoni felszabadításban a polgári létet és békét teremtő uralkodó alakját fedezi fel.

⁴⁷ SZAUDER JÓZSEF: i. m. 297—299. 1.

⁴⁸ TARNAI ANDOR: Batsányi Der Kampf-ja. (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával) ItK, 1967. 3. sz. 266—267. 1. Uő.: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. Irodalomtörténet, 1972. 383—396. 1.

⁴⁹ KERESZTURY DEZSŐ: Napóleon mint „Felszabadító” — magyar szemmel. Helikon, 1976. 2-3. sz. 220. 1.

⁵⁰ KOSÁRY DOMOKOS: Napóleon és Magyarország. Bp. 1977. 157—161. 1. Batsányi az 1809-es francia győzelem nyomán a Habsburg uralom összeomlására számított, Wagram ismeretében nem alaptalanul. 1809 novemberében a Bécsből kivonuló francia csapatokkal együtt Párizsba ment. Személyes kapcsolatait is felmérve új szerepre készült az európai politikai irodalomban, a felvilágosodás eszméi, a polgári haladás és egyúttal a Napóleontól várt reformok szolgálatában. Erre vonatkozóan bővebben lásd WERTHEIMER, E.: Die Verbannten des ersten Kaiserreich: Louis Bonaparte, Jérôme und Katharina von Westfalen, Elise Baciocchi, Caroline Murat, Fouché, Savary, Maret. Leipzig, Duncker, 1897. 277—281. 1. ERNOUF, B.: Maret, duc de Bassano.

Benda Kálmán Batsányi politikai pályáját vizsgálva kiemeli, hogy a magyar demokraták eszméi fejlődésében mind itthon, mind emigrációban volt egy szakasz, amikor Napóleontól és diadalmas hadaitól várták a kibontakozást. „Magatartásuk a hazai helyzet szükségszerűségéből fakadt, s a magyar demokratikus politikai fejlődés egyik fontos és lényeges állomása volt.”⁵¹

A magunk részéről Batsányi János politikai eszméinek idealizmusára, annak utópista elemeire hívnánk fel a figyelmet. Tesszük ezt annál is inkább, mivel A viaskodás—Toldalék világképe, történetfelfogása egy közeljövőben beteljesedni látszó és győzelmeskedni hivatott reménysugár fikciójából táplálkozik. A tanulmány központi érdeklődése arra irányul, aminek majdan, a kézzelfogható közelség perspektívájában be kell következnie. Batsányi minden idegszálával a napóleoni Európa lehetőségének és szükségszerűségének igazolását vigyázza. Ehhez a rendszert és módszert Herdertől veszi át. A történeti jelenségeket keletkezésükben, fejlődésükben vizsgálja. A történeti folyamatok törvényeinek megismerésére azért törekszik, hogy feltárljanak előtte azok a fejlődési erővonalak, amelyek a jövő polgári társadalmának elvi és gyakorlati feltételeit vetítik ki.⁵² Elemző módszerére mégis az utópia nyomja rá bélyegét. A „Látó” szemei előtt kibontakozó jövő kópiájából a múltat „megmagyarázni”, majd ebben a tendenciózusságában beszűkülő alapállásból kibontani a Napoleon személye által garantált Európa-koncepció alkotmányos monarchiáinak igazolását — ez a Toldalék történetiségének alfája s omegája. Egy fikcióból történő visszakövetkeztetés, egy aktuálpolitikai helyzethez fűzött illúzió alátámasztását szolgáló tudományos igényű koncepció igazolása áll a szerző gondolkodókörének fókuszában.

E problémakörnél mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy Batsányinak az egyes ember történelemformáló erejéről vallott nézetei érintkezési pontokat mutatnak a „három nagy” utópista eszmekörével. Szerintük az, „hogy a valóság és az igazság eleddig nem uralkodott a világon, az csak onnan ered, hogy eleddig nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyes ember, aki most ime fellépett, és felismerte az igazságot.”⁵³ Bonaparte személyének megítélése egyébként leginkább egy hosszú névsor ábrándos horizontjának összefüggésében tapintható ki a Marx előtti szocialista tanokban. Elég ha arra utalunk: Cabet az Ikáriai utazás című művében az „Égalité” és „Communauté” harcosai, az emberiség általános boldogságának előkészítői közé Napóleont ugyanúgy besorolja mint Lükurgoszt, Platont, Morus Tamást, Rousseau-t, Mablyt, Raynalt, Babeufot, Buonarrotit, Lamartine-t vagy Owent, hogy csak néhány nevet mondjunk.⁵⁴

Az utópia eshetőségeit kutatva nem közömbös A viaskodás—Toldalék esztétikai szempontú megközelítése sem. Lukács György gondolatmenetét követve és alkalmazva Batsányi szóban forgó munkájára vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy annak „költeményi”, ódai részei „elsősorban nem egy jövődöbéli, még nem létező valóságot fejtenek ki, hanem a szubjektumnak egy ilyen valóság iránt érzett vágyódását... Az utópista magatartás objektivált-művészi megformálása ezért — esztétikai szem-

Paris, Librairie Académique Didier, 1884. 184—192. I. HORÁNSZKY LAJOS: Bacsányi János és kora. Bp. 1907. 103—109. I. VAJDA ILONA: Bacsányi János és Baumberg Gabriella I. Bp. 1938. NEMES ÉVA MARGIT Batsányi Párizsban. Találkozás Gabriellával, 1810—1811. Bp. 1942. PÁL MARGIT: Batsányi Párizsban, 1810. Bp. 1943. KOSÁRY DOMOKOS: i. m. 86—88. I. VÖ.: SAYOUS É.: Histoire générale des Hongrois II, Paris, Librairie Académique, 1876. 388. I.

⁵¹ BENDA KÁLMÁN: Napoleon és a magyarok. in: BENDA KÁLMÁN: Bemberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. 318—330. I.

⁵² RATHMANN JÁNOS: Előszó. Herder történetfilozófiai gondolatairól. in: HERDER, J. G.: i. m. 26. I.

⁵³ ENGELS, F.: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. in: Karl Marx és Friedrich Engels művei 19. kötet. Bp. 1969. 186. I.

⁵⁴ PÁNDI PÁL: „Kísértetjárás” Magyarországon I. Bp. 1972. 17. I.

pontból — nem utópia.” Viszont a Toldalék tudományos igénnyel íródott tanulmány, elméleti absztrakció produktuma, és ha a művészet anti-utópista éle dominál, úgy „a filozófia, a tudomány vagy publicisztika ... képes arra, hogy absztrakt jövőndölésekben fogalmilag előlegezze perspektívái megvalósulását.”⁵⁵

Ezen fejtegetések alapján a Toldalék felvilágosult államelméleti, állambölcseleti utópiának tekintendő. Antifeudális éllel az uralkodás és a szabadság ellentmondását az alkotmányos monarchia gyakorlatában látja feloldhatónak. A felvilágosodás eszmerendszerében fogant munka erős szálakkal kötődik a XVIII—XIX. század fordulójának áttételes és ellentétekkel keresztezett szövevényének társadalmi, politikai kérdéseire. Utópiájában ötvöződik az irodalmi szándék a teória igényével, s az értékes utópiák történetét figyelve azt látjuk, hogy nem egy utópista rendszer, sőt a XVIII. század végéig ezek többsége szépirodalmi formában fejt ki elméleti mondanódját.⁵⁶ Batsányinál A viaskodás ódája és a Toldalék teóriája sajátos műfaji együttesben is hordozza ezt a kettősséget.

A sokat emlegetett utópiától természetesen elválaszthatatlan a Toldalék haladó vonása. Ez mindenekelőtt antifeudalizmusában rejlik, abban, hogy a módszer utópista jellegű vonása egyszersmind döntő érvül szolgál a feudális rend ellen fellépő Batsányi kezében. Abban, hogy körvonalaiban eljut a polgári történetfilozófia szabadság dilemmájának érzékeléséhez, és megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy miként egyeztethető össze a társadalmi, történelmi cselekvés, magatartás szabadsága, s az embernek mint társadalmi lénynek, illetve a természet alkotóelemének cselekvési módját meghatározó determinizmus.⁵⁷

Batsányi európai keretekben történő gondolkodása, a már említett francia politikai lehetőségekben bizakodó magatartása, a Toldalékban kifejtett politikai eszméi nyomán még egy kérdés vár válaszadásra. Hogyan fogadták annak idején a kortársak e másfél évszázadra eltűnt munkát, kik milyen ítéletet mondtak, s mit jeleznek ezek a vélemények.

Tudomásunk szerint két német újság (Allgemeine Zeitung 1810. aug. 30. és Morgenblatt 1810. okt. 30.) közölt egy-egy rövid ismertetést Batsányi e munkájáról, s lényegét tekintve bonapartista alapállásból dicsérte a Toldalék éretten átgondolt értekezését.⁵⁸ A mű eszmekörét érintő aktuálpolitikai német hatásokra elsősorban Karl Theodor Anton Maria Freiherr von Dalberg személyén keresztül utalhatunk.⁵⁹ Dalberg frankfurti nagyherceg — aki elismerően szólt Batsányi munkájáról⁶⁰ — lelkes támogatója volt a francia császár Habsburg hegemonia ellen irányuló német törekvéseinek, s első volt azok sorában, kik a német-római birodalom sírját ásták.⁶¹ Ennek a felvilágosult prelátusnak hatalmas politikai ambíciói voltak. Batsányihoz hasonlóan úgy vélte: Napóleon rövidesen megteremti az új európai rendet s benne a polgárosult Németországot. Az volt az elképzelése, hogy választófejedelemségé-

⁵⁵ LUKÁCS GYÖRGY: Az esztétikum sajátossága I. Bp. 1978. 595—597. l.

⁵⁶ PÁNDI PÁL: i.m. 20. l.

⁵⁷ ASZMUSZ, V. F.: A történelmi szükségszerűség és szabadság problémája. Spinoza és Kant. in: ASZMUSZ, V. F.: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 49—50. l.

⁵⁸ Lásd BJÖM IV. 155—156. l.

⁵⁹ „In ganz Deutschland kenne ich gegenwärtig nur einen einzigen Mann, an dessen Urtheil mir unendlich viel gelegen ist, und dessen wahre Meynung von meinem Werke ich bestimmt zu erfahren wünschte. Dieser Mann ist Dalberg, der bisherige Fürst—Primas, und jetzt Grossherzog von Frankfurt.” (Batsányi János levele Johann Friedrich Cottához. Párizs, 1810. május 20. in: BJÖM IV. 186. l.)

⁶⁰ NEMES ÉVA MARGIT: i.m. 15. l.

⁶¹ WERTHEIMER EDE: Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében II. Bp. 1892. 169. l.

ből a „filozófusok paradicsomát”, a német államok modelljét alkotja meg.⁶² 1806 áprilisában levélben fordult Napóleonhoz s kérte, legyen a birodalom alkotmányának újratерemтője.⁶³ Ha ebbe a körbe helyezzük Batsányi munkáját, úgy az a Habsburg-ellenes, polgári átalakulást lobogójára tűző s a napóleoni felszabadítás reményéhez kötött Európa-koncepciók egyik figyelemre méltó elméleti produktuma. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a Toldalék szerzője elfeledkezne hazájáról. Nem véletlen, hogy a nemzeti függetlenség elemét hordozó rendi alkotmányt „szükséges rossz”-nak minősítve elfogadja s implicálja a Der Kampf koncepciója.⁶⁴

A mű 1810-es tübingai kiadásának magyarországi visszhangjáról nem sokat tudunk. Ez önmagában jelzi, hogy annak a politikai irányvonalnak, melyet Batsányi is képviselt, nemigen volt táptalaja a XIX. század első évtizedének Magyarországon. Tény: A viaskodás—Toldalék eljutott hazánkba is, ám az egyetlen ismert vélemény Kazinczy ajkbiggyeszтő kritikája. Széphalmon 1811. június 16-án kelt levelében írta a következőket. „Egy Der Kampf című 175 lapból álló könyv van kezemben; másé a könyv. Meg mernék esküdni, hogy Batsányié. Szörnyű dagály és homály.”⁶⁵ A „dagály” egyébként jogos észrevétele az ódára értendő, de bizonytalanoknak sem minden alap nélkül ítélte a Toldalék politikumát Kazinczy.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Der Kampf—Anhang a felvilágosodás eszmerendszerében gyökerező államelméleti utópiák nem egy jellegzetes vonását viseli magán. A német nyelven írt munka a XIX. század első évtizedének magyarországi ellentmondásait hordozva a maga közép-kelet-európaiságában annak a korszaknak a torzója, amelyben a „szellemi mozgalom és a napi politika közé maga a történelem von mély, elválasztó árkot.” Azon gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok tipikus szülötte, melyben „az objektív helyzet mely éretlen volt ahhoz, hogy a történelmi arénán megjelenjék az a reális tömeg, mely az előkészített munkáját elvégző szellemi mozgalom céljait akciójával a napi politikában realizálja.”⁶⁶

Az 1700-as évek végének és az 1800-as évek elejének Habsburg-monarchiájában gazdasági, társadalmi és politikai törekvések kuszaságával találjuk szemben magunkat. Batsányi politikai elveinek tekintetében egyrészt „az antifeudális, polgári tendenciát kell az uralkodó feudális nacionalizmussal szembeállítanunk.”⁶⁷ Hangsúlyozzuk azonban, hogy a Batsányi képviselte felvilágosult polgári elképzelések sem vegytiszta polgári tendenciák! Politikai súlytalanságuk mögött pedig észre kell vennünk azt a társadalmi-politikai valóságtól történő elidegenedési folyamatot, amelyet Batsányi életútjának tragikus kudarcain keresztül igen jól nyomon követhetünk. Másrészt ezzel párhuzamosan a bécsi vezetésnek állandó gondot okozó „magyar kérdés”-t kell kiemelnünk. Ez az abszolutista módon kormányzott Habsburg-örökös tartományok és a rendi különállás biztosította magyar „függetlenség” sajátos problematikájában öltött testet.⁶⁸ Ebben a dualizmusban a napóleoni felszabadítás aligha

⁶² DROZ, J.: i. m. 303. l.

⁶³ FOURNIER, Á.: i. m. II. Bp. 1918. 150—153. l. ANDREAS, W.: Das Zeitalter Napoleons und die Erhebung der Völker. Quelle & Meyer, Heidelberg, 1955. 337. l. CASTELOT, A.: i. m. 408—409. l.

⁶⁴ „Ez az alkotmány... egyelőre nyilván szükséges rossznak s talán még ennél is többnek bizonyulhatna: ott ugyanis, ahol a birodalmi rendek létezésétől és energiájától egyszersmind a nép egész nemzetisége és önállósága függ.” (Toldalék. in: BJÖM IV. 122. l.)

⁶⁵ Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefhez. Széphalom, 1811. július 16. in: Kazinczy Ferenc levelezése IX. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. Bp. 1899. 17. 535. l. továbbá BJÖM I. Bp. 1953. 518. l. és BJÖM IV. 158—159. l.

⁶⁶ RÉVAI JÓZSEF: Válogatott történelmi írások II. Bp. 1966. 12. l.

⁶⁷ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. 159. l.

⁶⁸ ANDICS ERZSÉBET: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 28. l.

lehetett volna több egy háborús diverzió történelmi tapasztalatainak lehetőségénél. Az 1809. év eseményei, a francia osztrák békekötés, Napóleon dinasztikus házassága egyértelműen mutatja annak a szakadéknak a mélységét, mely leginkább Batsányi politikai elveinek realitása, pontosabban irrealitása arányában mérhető.

A történelem kiszabta koordináták lehetőségeinek távlatában igazán hatni csak a kor embere képes. Ha e követelménynek az illető személyiség nem felel meg, úgy a szó hétköznapi értelmében reakcióssá válhat, míg drámai megroppanásokkal terhelt életpályát mondhat magáénak az, ki korának feltételeit megelőzve vívja a jövőt valahol mégiscsak előkészítő harcát vélt vagy valós politikai erőterek viharában. Ebben a „viharban” Batsányi azon elképzelése, hogy a Code Napoléon eszményi mintája legyen a széthulló Habsburg-monarchia romjain francia szupremáciával megszülető nemzeti önállóság polgári létalapjának, nem volt több egy letűnt pillanat varázsából táplálkozó politikai fikciónál. E pillanat egyúttal végzetes találkozása volt a valósággal, „s ez az elhallgatás ama rejtélyes tartalma, mely ugyanolyan mély és jellemző, mint a lázas teremtés kiapadhatatlan buzgása. ... Batsányi elesett Waterloonál, vagy legalábbis eleshetett volna, ... Így, megmaradva: egy teljesség bomlott szét, s egy hatalmas ember kidalolatlan harmincöt éve az emlék. Szótalanná morzsolódott...”⁶⁹

Лайош Кевер:

ГОСУДАРСТВЕННО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ
ЯНОША БАЧАНИ, НАПИСАННОЕ В 1809-М ГОДУ, ПОСВЯЩЕНО
НАПОЛЕОНУ

Борьба. Лирическое стихотворение. К этому названию издательством прибавлено ещё: о феодализме и новом европейском государственном строе, то есть о республиканско — конституционной монархии. (Der Kampf. Ein lyrisches Gedicht. Nebst einem Anhang über das Feodalwesen und das neue Europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie, vom Herausgeber). Произведение, имеющее это название, было незнакомо более полутора века, наконец в 1810-м году было найдено Эндре Жинделем в библиотеке Шафхаузена. С этого времени стало известным, что работа, написанная на немецком языке и напечатанная в Тюбингене в 1810-м году в издательстве Котта, в творчестве Яноша Бачани имет выдающееся место относительно истории литературы, истории идей и не последний раз наука истории.

Наша научная статья с двух точек зрения смотрит трактат Бачани, посвящённый Наполеону. С одной стороны статья смотрит его трактат как просвящённую утопию теории государства, которая тесно связана с идеями французского и немецкого просвещения (Монтескьё, Руссо, Рейналь, а также Кант, Гердер, Дальберг), с другой стороны анализирует как политическую концепцию, указывая на то, что в 1809-м году воображение Бачани, по которому Наполеона Кодекс может быть идеальным образцом гражданских жизненных основ национальной самостоятельности, рождающейся с французской супремацией на обломках распадающейся Габсбургской монархии, является измышленным историческим положением, не соответствующим действительности.

⁶⁹ GAÁL GÁBOR: Batsányinál Linzben. in: GAÁL GÁBOR: Vidéki történet. Cikkok 1926—1928. Kriterion, Bukarest, 1977. 42., 48. l.

L'OUVRAGE SUR LA THÉORIE D'ÉTAT CRÉÉ EN 1809
PAR JÁNOS BATSÁNYI DESTINÉ À NAPOLÉON

La lutte. Poème lyrique. Appendice concernant la féodalité et le nouveau système d'État européen; c'est-à-dire la monarchie dotée d'une constitution républicaine, ajouté par l'éditeur. (Der Kampf. Ein lyrisches Gedicht. Nebst einem Anhang über das Feodalwesen und das neue Europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie, vom Herausgeber).

Cet ouvrage, inconnue pendant plus de 150 ans, fut découvert en 1964 par Endre Zsindely, dans la bibliothèque de Schaffhausen. Depuis ce temps-là il est devenu certain que cet ouvrage de Batsányi écrit en allemand et publié en 1810 par l'éditeur Cotta à Tübingen est très important dans son oeuvre par rapport à l'histoire de la littérature et des idées, et aussi à la science historique.

Dans notre travail, nous analysons l'ouvrage de Batsányi destiné à Napoléon de deux points de vue. D'une part nous le considérons comme une utopie concernant une théorie d'État éclairé, étroitement liée aux idées des lumières françaises et allemandes (Montesquieu, Rousseau, Raynal, Kant, Herder, Dalberg). D'autre part nous l'examinons en tant que conception politique, en prouvant que la conception de Batsányi en 1809, selon laquelle le Code Napoléon pourrait être le modèle idéal de la base vitale civile d'une indépendance nationale créée à partir des restes de la monarchie Habsbourg par une suprématie française, n'était plus que la fiction d'un moment.

TARTALOM

A. SAJTÍ ENIKŐ: Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken 1941. április	3
KÖVÉR LAJOS: Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből	33

Felelős kiadó: SERFŐZŐ LAJOS, a Bölcsészettudományi Kar dékánja — 81-5226 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató — A kézirat nyomdába érkezett 1981-ben, megjelent
1982-ben, 425 példányban, 4 A/5 ív terjedelemben — Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601—59 és az 5602—55 szabvány szerint